

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 19 (16967)

2005 чылдың
ФЕВРАЛЬ 22,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.00
Садар өртээ — 3 рубль.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Хүндүлүг офицерлер, солдаттар, шериг албанының хоочуннары!

Силерге күрүне байырлалы - Ада-чурттуң камгалакчызының хүнү-биле чүректин ханызындан байыр чедирдим!

Эр кижиниң езулуг мөзү-бүдүжү — бодунуң Ада-чуртун, чурттуң айыыл чок чоруун камгалаарыңа белени кезээ шагда хүндүткелдиг болуп келген. Февраль 23 дээрге чүнүң-даа мурнунда дайынчы күш-ажылды бодунуң салым-чолу кылдыр шилип алган кижилерге байырлал-дыр.

Бодунуң албан-хүлээлгезин төлөптии-биле эрттирип чоруур, чурттуң айыыл чок болгаш бүдүн-бүрүн чоруун

камгалап тура, амы-тынын артынга кагган дайынчыларга улуг хүндүткелдиг бис. Чепсектиг күштерниң хоочуннарыңа — Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилээннерге болгаш дайын соонда чылдарда тайбыңның камгалаалыңа турганнарга улуг өөрүп четтириешкинеривистиң сөстөрүн чугаалап, күдүк базаып мөгөйип турар бис.

Ада-чурттуң бүгү камгалакчыларыңа ажылыңа болгаш албан-хүлээлгезинге чедиешкинерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти болгаш чаагай чорукту күзедим!

Ханы хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Эргим чаңгыс чер-чурттууларым!

Бүгү улустуң байырлалы — Россияның дайынчы Алдар хүннериниң бирээзи апарган Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле Силерге чүректин ханызындан байыр чедирдим!

Бис ол хүнде Чепсектиг Күштерниң хоочуннарыңа, Россия армияның болгаш флоттуң дайынчыларыңа, курлавырда офицерлерге болгаш дайынчыларга, амгы үеде шериг хүлээлгезинге шынчы болур херээн уламчылап, бистиң чуртувустуң камгалаалында турар шериг албаныларга, бистиң хосталгавыс болгаш хамаарышпас чоруувус дээш боочепсекти холга алгаш, шыңгышылгалдаларны алдарлыы-биле тутканнарга, бөгүнгү байырлалды «изиг точкаларда» уткуп турарларга чылыг сөстөрүн болгаш чаагай күзээшкинерни илередип турар бис. Хөй-хөй кижилерниң Чепсектиг

Күштерге албан эрттирери амыдыралдың езулуг школазы апарган, аныяк кижилер чогуу-на харын армияга болгаш флотка албан эрттиргеш, сорулгазын чедип ап, шериг чурумунга өөренип, күштүг кижилер бооп дадыгып турар. Ада-чуртунга албан эрттирери оларга анаа-ла шериг хүлээлгези эвес, а оларның хуусалымы, амыдыралының утказы апарган. Аар-берге бо ажыл кезээде хүндүткелдиг бооп келген.

Силерге көрүштүг, аас-кежиктиг, даартагы хүнге бүзүрелдиг болурум, кадыкшылды, аяс дээрни күзедим! Бистиң Төрээн чуртувустуң чаагай чоруу дээш ажылыңарга чедиешкинерни күзедим!

Хүндүлел-биле,
Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының Даргазы Д. ООРЖАК.

Бюджет төлевилелинге хамаарыштыр

Маргыштың ужуру чүдел?

Ужуру болза бо чылдың бюджетиниң таваа дуу чылдың төнчүзүнде-ле салдынган турар болгу дег. Бюджеттин төлевилелиниң талазы-биле Тываның Чазаа чогуур үе-хуусаазында ажылдарны кылып турганын солуннарга дыңнадып, парлап турганын сактырла-дыр мен. Ол кончуг чугула саңхөө документизин Тываның Чазаа Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынче кирирге, депутаттар ооң бадылаашкынын саададып туруп бээри бөдүүн кижилерге кончуг-ла шаптаразынын.

Чүге-ле чыл санында бюджет бадылаарда эрге-чагырганың ийи адырының аразында маргылдаа үнүп турарыл? Ооң чылдагааны чүдел? Бо чылгы бюджеттин хемчээли эртен чылдың деңнелинге ден дугайында мындаа база солуннарга парлады. Ынчап келирге ону бадылаас хире кандыг улуг ескерилге бар апарганы ол? Ол дугайында Хоойлужудулга палатазының депутаттарындан огулуг тайылбыр албадывыс. Чүге-ле саңхөө айты-

рыңа улуг маргылдаа үндүрүп, аразында тутчуп туруп бээр чаңчылдыг улус апарды бо?

Эрге-чагыргаларның шак мындыг аажы-чаңындан бөдүүн кижилер когараары билдингир. Бо чылын коммунал ачы-дуза, одалга, изиг суг, электри күжү дээш төлевирлер талыя берди. Ажылдап алган каш акша чүгле ол төлевирлерге өй апарды. Уруг-дарыгга чигир-чимис, өөделиг чырык хел садып бээр артыкшылдыг акша тывылбаастады. Үш-дөрт муң рубль чүге четчир боор. Бо айтырыгны депутаттар чүге контрольга албайн турарыл? Бажың хөлезини дээш өртектерни коммунал албан черлериниң ажылдакчылары дээрден джүрүп салып албаан бе? Кайыын келген саннарыл ол? Бюджетти дүрген бадылап бергеш, карачал кижилерниң бо айтырыгларыңа харыыдан тып берип көрүнерем, хүндүлүг депутаттар!

Күдер МОНГУШ,
Кызыл хоорайның чурт-такчызы.

250 чыл юбилейинге

Келир 2006 чылда бистиң кожавыс Алтай Республика Россияның составыңа каттышканындан бээр 250 чыл байырлалын демдеглед эрттирер.

Россияның Президентизиниң үндүрген Чарлыы, ооң соонда Россия Федерациязының Чазааның 148 дугаарлыг айтышыкынын езуугаар байырлыг хемчеглер федералдыг деңелге бооп эртер. Оргкомитеттин даргазынга Россияның Чазак Даргазының оралакчызы Александр Жуков, ооң оралакчыларыңа Алтай Республиканың Чазак Баштыңы Михаил Лапшин, регионалдыг сайзырал сайыдының оралакчызы Михаил Пономарев, культура болгаш массалыг коммуникациялар сайыды Александр Соколов оларны томуйлаан. Чоокта чаа Тываның Россияның составынче киргенден бээр 60 чыл болган юбилейин эрттирген арга-дуржулгазын өөренип көргеш, республиканың бирги удуртукчузу Шериг-оол Ооржакты база алтай чоннуң Россияның составыңа каттышканындан бээр 250 чыл юбилейин эрттирер оргкомитеттин составынче кириген.
Мерген ОНДАР.

«Ада-чурт — быжыг камгалалда» деп В. Балчий-оолдун фотоплакады.

Кажан? Кааа? Чүү? Сонуургантаалыңар

Өт аары тараан

Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурда гепатит «А» деп өт аары тараан. Ук аарыгдан 24 кижии аараан. ТР-ниң санэпидхайгаарал төвүнүң эмчилери ол халдавырны өөскүтпес хемчеглерни ап турар. Аарыгның канчал тыпты бергениниң дугайында чүүлду дараазында номерлерден номчуп болур.

Чаа бажың херек

Кызыл хоорайда Улусчу чогаадылга бажыңыңа эрткен субботада дыңнаары багай уругларның дузалал школазы ачы-дуза марафонун эрттирген. Ук хемчегниң кол сорулгазы

— дыңнаары багай уругларның дузалал школазының бажыңының эрги, тар болуп турарынче чоннун кичээнгеин углаары, аңаа акша-хөреңги чыыры.

Иелер кыйгызы

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрыңа Солдат иелер фондузу ис чок читкен шериглерни дилээринге хамаарыштыр ачы-дуза марафонун эрттирген. Аңаа Бурятияның Кяхта хоорайга ОМОН шагдааларга бооладып өлүрткен ийи тыва солдат дугайында дыңнадыг иелерниң аразыңа улуг дүвүрелди болдурган. Шериг кезектеринде чурумну шыңгырадырын, Ада-чуртунга бараан болзун дээш чорудупкан оолдарының ынчаар өлүмге таваржып турарын азы ис чок чидерин иелер буруу шапкан.
Борис ОНДАР.

ДАЙЫНЧЫ АЛДАР

ТЫВА ДЕЛЕГАЦИЯ ЧЕДИРЕР

Бо чылдың февраль 25-те Челябинск облазында Трехгорный хоорайда Россия Федерациязының Камгалал яамызынга хамааржыр иштики шериг кезээ үндезилетинип тургустунганындан бээр 50 чыл байырлалын демдегеп эрттирер. Ында Тывадан келдирткен 25 оолдар албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Байырлыг хемчеглерге киржир дугайында чалалганы шериг кезээниң командылакчы Анатолий Сесицкий Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактың адынче база чоруткан.

Чоокта чаа Чазак хуралынга бо айтырыгны сайгарып көргөш, Тыва Республиканың Чазак Даргазының дузалакчызы Александр Ондар болгаш Россияның Солдат иелер комитетинин Тывада салбырының даргазы Олеся Оюну чорударын шиттирилээн. База ол ышкыш өске эш-өөрүнге үлегерчижээн көргүзүп, шериг херээн эрттирип турар бистиң чаңгыс чер-чурттууларывыс солдаттар: Майынды, Бады-Хөө болгаш еф-

рейтор Шулепов, шериг кезээниң командири Сесицкий оларга Тыва чонунуң база Чазактың мурнундан өөрүп четтиргенин илередир, дайынчы белеткелге чедишкенин дээш сержант Монгушка Тыва Республиканың Чазак Даргазының адындан хол шагын тыпсыр. Тывадан келдирткен шериг албанныг кижилер бүрүзүнге улуг эвес белектерни тыва делегация барып чедирер.

Мерген ОНДАР.

ТЫВАЗЫНЫҢ ОГЛУ

Айдаш Вячеславович Саая. Шеригге 2004 чылдың чазын кыйгырткан. Боду Омск хоорайда агаар-десант шеринин 242-ги өөредилге полугунга баргаш, аңаа 19 тыва оолдарның аразындан чааскаан арткан. Ооң арктан 18 эжин аңгы-аңгы кезектерге тарды октапкан. Айдаш 242-ги өөредилге полугунда биче сержант болуп, 6 ай өөредилге эртер солдаттарны шериг чуртталгазынга өөредип, кижизидип турар.

Шеригге чаа келген оолдарны чурум-сагылгалыг, быжыг турасоруктуг, кадыг-бергелерге шыдамдык болурунга бодунуң улуг үлүг-хуузуң кирип, оларга дузаны кадып турар. Шериг-транспорт авиациязының самолеттарындан парашюттуг чаңгыс эвес удаа шураан.

Ол бодунуң ийнс эжи Сайдаш-биле Чөөн-Хемчик кожунуң төвү Чадаана хоорайга төртүтүнгөш, ооң №1 школын дооскан.

Айдаш Тываже март ортузунга чедир шөлээлп келген. Ада-

чурттуң камгалакчызының хүнүн таварыштыр ол Тывада болгаш шеригде эш-өөрүнге изиг байырын чедирип, ам шериг баар деп турар оолдарга улус-биле чугаалажып билирин, улуг-бичигге хүндүткелдиг болурун, а Тываның чонунга чаа үнген Дагаа чылында бүгүдөгү экини, аас-кежикти, тайбың чорукту күзеп тур!

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ШЕРИГ КОМИССАРИАДЫ: ЧААРТЫЛГАЛАРГА ДҮҮШТҮР

Февраль 23 байырлалын таварыштыр республиканың шериг комиссариады бодунуң ажил-чорудулгазының сан-чурагалы-лары-биле таныштырган. Эрткен чылда чоруткан ажил-херектиң түннелдери-биле алырга, ТР-ниң шериг комиссариады Сибирьниң шериг округунга 10-гу черге төлөпиг болуп, бир чада өрү көдүрүлгөн. Ооң ажил-чорудулгазынга бир-ле дугаарында кирип бижидилге курлавырларын учетка тургузары, ооң соонда шеригге кыйгыртылганы организастаары, республиканың ортумак болгаш профессионал-техниктиг өөредилге черлеринге шериг-патриотчу кижизидилгени чорудары дээн чижектег бедик харысалгалыг ажилдар хамааржыр.

Ада-чурт камгалакчызының хүнүн уткуштур ол Кызыл кожунуңга «Че-ве, эрлер!» деп мөөрейни эрттирер, оларның киржикчилери өске мөөрейлерге киржириден аңгыда, шериг-спортчу маргылдааларга база күжүн шенежир. Чижээ, кара боолаарынга, автоматты база пистолетти чазарынга болгаш чыырынга, противогаттарны кедеринге дээш, оон-даа ыай. Ол-ла мөөрейге дайын хоочуннарынга болгаш тыл ажилдакчыларынга «Тиилелгениң 60 чыл ою» деп медальды байыр-

лыг байдалга тыпсыр. Оон аңгыда Солдат оолдар аваларының комитеди февраль 18-те Тываның хөгжүм-шии театрынга тускай марафонну организастап эрттирген, аңаа РШК эвээш эвес дузаны каткан.

Ада-чурттуң Улуг Тиилелгениң 60 чыл оюнга база бир көскү киржикчи – РШК. Ооң коллективи Май 9-ка чедир ол шериг комиссариаттарының аразынга «Тиилелгениң салюду» мөөрейни, өөредилге черлериниң аразынга «Зарница» шериг-спортчу оюнун организастап эрттирерин планнап алгаш, белеткел ажилдарын шалыпкыны-биле чорудуп турар.

Комиссариат онза кичээни керээ эзугаар шериг эрттиреринче угландырып эгелээн. Эрткен болгаш бурунгу чылдарга бодаарга, бо ажилдың хемчээли элээн улгадып келген. Тускай со-рулгалыг программа эзугаар шериг чыылдазының бо чаа принципин идепкейлиг боттандырып турарын амыдыралдан тодаргайы-биле көрүп болур. Чижээ, Чечен Республикада турар 42-ги адыгжы дивизияны, ол ышкыш Псков хоорайда 76-гы агаар-десант дивизиязын керээ системазынче буруну-биле кириген. Бо кезектерге Тывадан оолдарны дорт чорудары амгы үеде боттан-

майн турза-даа, Сибирьниң шериг округунга керээ эзугаар шериг албанын эрттирискээн күзөлдиг улус-биле ажилды организастап, оларны үдеп чорудуп турар.

Чаа ажилдарның бирээзи чүл дээрге, моон мурнунда турган, ынчалза-даа сөөлгү он-он беш чыл иштинде соксай берген турган чаңчыл – шериг чыылдаларын катп дигизери болур. Чоокку үеде республиканың школаларында 10-11 класстың өөреникчилерин оларже хаара тударып күрүнгөн. Бо талазы-биле улуг бурунгаарлаашкыннар чок-даа болза, эвээш-биче базымнар кылдыган.

Шериг кезектеринден дескен, азы өскээр чугаалаарга, шериг кезээн туразында каапкан кижилерни дилээр ажилдарга ийи чыл иштинде дегбейн турган болза, бо чылын Ачинскиде болгаш Нижнеудинскиде шериг кезектеринден дескен 1-1 солдаттарны истеп-тывар ажилдарны чорудуп турар.

Нитиизи-биле алырга, ам-даа чедир ажилдап кылыр, амыдыралга боттандыра чүүлдер хөй, ам оларны чүгле утка-шынарлыг, күрүнге болгаш хамаатыларга тааржыр кылдыр чорудары негетинип турар.

Бистиң корр.

Шериг кезээнден чагаа

Хүндүлүг редакция! Ада-чурт камгалакчызының байырлалын таварыштыр бистиң байыр чедирген чагааысты «Шын» солунга парлап бээрин улуу-биле диледивис.

Хүндүлүг ачаларывыс, акыларывыс, дуңмаларывыс база бо чер кырынга эр хиндиктиг кылдыр төртүтүп келген чоңууска, ол ышкыш Ада-чурттуң маадырларынга Февраль 23-түң хүнүн уткуштур изиг байырывыс чедирип, ажил-ижинерге болгаш өөредилгелерге үлүг-үлүг чедишкенин чедип алырын, аас-кежиктиг, кол-ла чүве – каң дег кадыкшылдыг болурун чүрээвистичү ханызындан күзеп олур бис.

Удавас шеригге кыйгыртып эгелээр эрлер ойталавайн, шупту демниг айттаныпкыш, шериг

хүлээлгелер чараштыр эрттиргеш кээринерни күзээр, мындыг улус-тур бис.

Хүндүткел-биле, Амур облазында Екатеринбургта суурда 143 адыгжы полугунда танк батальонунда **Эдик Нурсат** (Самагалдан), **Арбай-оол Оюн** (Кочетово), **Алик Бакаа** (Ак-Тал), **Саша Хомушка** (Мөрөн), **Оскар Хүргүлек** (Шуурмак), **Герасим Шалык** (О-Шынаа), **Эчис Ооржак** (Барынг-Хемчик), **Азиат Чооду** (Берт-Даг), **Аян Кара-Монгуш** (Өвүр) болгаш өске-даа тывалардан.

P.S: Бир эвес бо даңзыда таныыр-билер эштеринер бар болза, солдат оолдуң сеткилинге өөрүнчүг кылдыр чагаадан бижип көрүңерем, эргим номчукчулар.

Десантниктер Санялар:

Салымның айтышкыны

Тускай хевирниң спецназ, далай чадаг шерин дээн чижектег кезектер бар-даа болза, шериг баар дээн оолдарның көвей кезиниң барыксаар шерин – агаар-десант шерин диге, частырыг болбас боор. Ынчалза-даа дужаал биле салым-чолдуң айытканы эзугаар аңаа оларның чүгле кезик-чамдыы четкеш кээр. Эмчи комиссиязын эртип турда-ла, «дурту кыска, кили четпес, шиттирип чораан, оозу-моозу аарыг» дээн чижектег азы оон-даа өске чылдагааннар аныяк оолдарның изиг күзелинге моондак апаары чажыт эвес. Чамдыкта оларның аразындан «ол-бо шериг баар мен» деп бодалы чок, харын-даа «кайнаар-даа болза демей-ле ыйнаан» деп кылаштап турган оолдар шилдиктерниң аразынче кире бээр таварылгалар база тургулаар.

Ындыгларга Улуг-Хем кожунуң Арыг-Бажы суурдан Ондар Александрны, Кызыл хоорайдан Ооржак Александрны хамаарыштырып болур. Улустан онза ылгалыр чүзү-даа чок, чүве ыыттавас, томаанныг оолдар, барып-барып, агаар-десант шеринге албан-хүлээлгезин эрттирер деп, сөөлүнде барып, АДШ (орус дылда – ВДВ) оларны бодунуң романтиказы-биле салбайн баар деп ынчан кайын билер ийик аан. Ынчалза-даа салым-чолдуң күзели ындыг болган – удатпаанда олар 2000 чылдың күзүндү, ноябрь 22-де, эштери-биле кады Тывадан айттаныпкыш, каш хонганда Иваново облазында 98-ки агаар-десант дивизиязынга чедип келген. Тыва-

дан келген 27 оолду 9-9 кылдыр үш чара – Ивановонуң 217-ги полугунче, Костроманың 331-ги полугунче, Костроманың артиллерийжи полугунче октапкан.

Ооржак Саша Костромада артиллерийжи полкка, а Ондар Саша Костромада 331-ги полкка дүшкөн. 331-ги полк май 9-туң хүнүнде Москваның Кызыл Шөлге парадка киржир, агаар-десант шериглерин төлээлээр, бүгү Россияда чаңгыс-ла шериг кезээ болур.

Баштайгы шураашкын

«Шеригден чүү азы кандыг сактышкын сагыжыңарга уттундурбас бооп артып калды?» деп айтырыгга бистиң маадырларывыс мынчаар харыылады: «Уттундурбас сактышкыннар хөйдүр ийин. Оларның аразында каттырынчы-даа, хоранны-даа, кээргенчи-даа бар. Ынчалза-даа өске-даа десантниктер ышкыш, самолеттан парашюттуг бири болгаш ийги шураанывысты кажан-даа утпас бис. Кижилер эң-не баштай шурааш, сонургаар дээш коротканын безин шоолуг херекке

«Күзелювис – тайбың»

албас боор чорду. Чүгле харын сигнал эдиптерге, удумзурай берген бодун сырбаш кыннып, оттуп кээр сен. Борттуң эжиктери ажытынар-ла, бичи болганда – хамык улузун шура-ла эгелээр. Карактарың херип алгаш, эжик аксынга кылаштап кээриңге, үндүрүкчү «че-ве!» дээрге, эжик аксынга өөредип кааны ышкыш тептингеш, самолеттан үндүр шурайт бээр сен. Бир дугаар шурап тургаш, карактарың черле шимген херээ чок: оон башка дыка хөй чүүлду чидирип алыр сен. Шурайт берген соонда кезек када, 3-4 секунда-дыр ийин, чер биле дээр шокараңайнып, самоледун-даа көстүш кынныр, ынаар. Оон соонда парашюдуң боду-ла часты берген соонда, шупту чүве шыпшың апаар. Чүгле харын кады чаңгыс бортка шураан эрлерниң өөрүшкүлүг алгырганы, каргыраа даажы-даа дыңналгылаар. Чер биле дээрниң аразы тутчу берген боор чораан. Ийи дугаар шураары, биргизинге бодаарга, коргунчуг. Ооң соонда өөрени бээр сен.»

Дээрден – черже

Оолдарга шериг чуртталгазының романтиказы оларның халажы чанып келгени-биле төнгөн. Сактырга-ла, самолеттан парашюттуг шурайт бергеш, агаарга хостуг-шөлээн эзир ышкыш ужулжуп, черге дүшкени дег болган. Чанып кээрге, эш-өөрү, дөргүл-төрели өөрүшкүлүг уткуп ап, хүндүлөп шаг болган. Аныяк, бот эрлерде чүү боор, бодаар-сактыр чүве бар эвес, ажил тыппайн,

эштери-биле чалыы назынның халыынынга алзып турда, чартык чыл чедер берген: орта кылган-туткан ажил-даа чок, мындыг апарган. Иелээн ужурашкыш, дедир шеригдиге керээ эзугаар чоруур-дур деп шиттирлеп алганнар. Ооң соонда херек ужурул документилерни белеткээш, Псковтуң 76-гы АДД-же айттаныпканнар. Аңаа баргаш, бирээзи снайперлеп, бирээзи разведчиктей берген.

Оларның кезээ алды ай белеткенгеш, Чечен Республикаже шериг-дайынчы даалга күүседир-биле айттаныпкыш, чартык чыл болгаш, дедир улуг чидириглер чок эеп келген. Ол дээрге-ле шериг кезээниң быжыг чурум-сагылгалыынын, солдаттарның демниг-найыралдыынын, офицерлерниң бедик мергежилдинин херечизи болур.

Керээ эзугаар ажилдап алган акшазы-биле бистиң маадырларывыс дөргүл-төрелинге дузаны катканнар. Дайын киржикчининиң шыңзылганы болгаш бадылгергейин холга алган эрлер керээзин төндүр ажилдааш, дээди эртем чедип алыр күзөлдиг. Ынчалза-даа

оларның чүден-даа артык күзели – делегейге тайбың турзун. «Тайбың чуртталга тургузар дээш бир-ле кижилер боо-чепсекти тудар апаар чүве-дир ийин ала» — деп, Сашалар улуг тынды.

Шылгалданы эртер херек

Февраль 23-те, Ада-чурт камгалакчызының хүнүнде, олар дедир Псковче чоруптар. Чоруур бетинде оларга ужуражып хөөрешкеш: «Шериг чоруур оолдарга чүңү күзээр силер?» деп айтырылган, оларның харыызы мындыг болган: «Эр кижини Төрээн чуртун, төрээн чонун, чоок кижилерин дайзындан камгалазын дээш чаяап каан болганда, ол ону эрес-дидими-биле күүседир ужурул. Шериг дээрге кижиниң чуртталгазында эртер база бир улуг шылгалда деп бодаар бис. Тыва эрлер боттарының демни-биле төрээн черден ыракка өскелерге басындырбайн, харын-даа тыва чонну өске чонун төлээлери хүндүлөп чоруур кылдыр чедип алыр дээш улуг күштү үндүргөн. Ынчанга ам шериг чоруур оолдар бергелерге дидим-дидим дорт кылаштааш, тываларның «тыва» деп адын база катп дөбүткээр чоргааранчыг-даа, берге-даа үлеге таваржып турар аас-кежиктиг улус-тур. Ону олар төлөптий-биле күүседир ужурул.»

САЛИМ МОНГУШ.
ЧУРУКТАРДА: шураарының бетинде; оң талазындан А.А. Ооржак, А.С. Ондар, М.С. Ондар, Ч.В. Оюн 2004 чылда Чечен Республикага.

РОССИЯДА БЕЗИН ҮНЕЛЭЛДИ АЛГАН

2004 чылда Үлетпүр яамызы ажылының кол угланышынын республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң 2010 чылга чедир тодараттырган программасынга болгаш ТР-ниң Чазак Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралына чоруткан Айыткалынга салдырган сорулгаларга дүүштүр чорудуп келген.

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң хемчеглерин боттандыра талазы-биле ап чоруткан хемчеглерниң түңнелинде Үлетпүр яамызының харылап турар бүдүрүлгелери ниити продукция бүдүрер хемчээлин 715,6 рубль чедирген азы 2003 чыл-биле деңгээрге, өзүлдө 139,0 хуу болган. 2003 чыл-биле деңгээрге, 13 бүдүрүлгө продукция бүдүрер хемчээлин улгаттырган, 7 бүдүрүлгө баш удур берген планныг даалгаларын ажыр күүсеткен. Ниитизи-биле продукцияның 12 хевирлеринге өзүлдени чедип алган: алдын, даг-дүгү, чымчак мебель, дилиг материалдары, өг-ыяжы, даштыкы хеп, кидис, арыг дүктен чүң, суй белек кылыгылары болгаш оон-даа өске.

2004 чылда Үлетпүр яамызы РФ-тиң Күрүне Думазынга болгаш РФ-тиң Департаментизинге инвестиция акша-хөрөңгизин камгалаар талазы-биле шудурга ажылды кылып чорутканының түңнелинде "Тываның машина тудушкун заводу" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң техниктиг хандырылганын экижидеринге болгаш дериг-херекселдерни немей садып алырынга 3 млн.рубльдин, "Юрта" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге 8 млн.рубльдин акшаландырышынын чедип алган. Күрүне чагыын күүседиринге бистиң яамының 5 бүдүрүлгелери социал адырның яамыларының бюджет организацияларынга 9785 муң рубльдин продукциязын бүдүрер конкурсту ойнап алган. Оларны 7060,2 муң рубль-биле акшаландырган, 7047,6 муң рубльге продукцияны бүдүрүп берген.

Алдынны казып тыварынын хемчээлини талазы-биле бистиң республика Россия Федерациязы-

ның 13 субъектилериниң аразында кирип турар. Эрткен чылын республиканың алдын тывыкчылары 1623 кг алдынны казып тыпкан, 2003 чыл-биле деңгээрге, 133,3 хуу өзүлдө болган. Алдын казып тывар чаа участоктарны ажыдып, ажыглалга кирип алганындан база бүдүрүлгелерниң ажылын чаа деңгелче көдүргениниң түңнелинде бедик көргүзүлгө чедип алдыган. Тывада эң улуг алдын казып тывар бүдүрүлгө — алдын тывыкчыларының "Ойна" артелине эрткен чылын республикага казып тыпкан алдынның 74 хуузу оларга онаажып турар болгаш бир дугаар 1 тоннадан ажыг алдынны казып тыпкан. Республиканың чиг эт-минералдыг баазанын хөгжүдеринге бүдүрүлгениң кирип турар үлүү улгаткан болгаш ол угланышынга ажыглап турар инвестицияның хемчээли 18,9 млн.рубль четкен. Бодунуң акша-хөрөңгизи-биле алдын тывыкчының чаа черлерин ажыдар ажылдарны уламчылап турар.

Тыва Республиканың Чазак "Тыва даг-дүгү" комбинатының бүдүрүкчүлүг күжүн хөгжүдеринге сонургалдыг. Эрткен чылын даг-дүгүнүң бүдүрүлгезиниң хемчээлин 35,9 млн.рубль чедирген азы 10705 тоннаны бүдүргөн. 2003 чыл-биле деңгээрге, 1500 тонна даг-дүгүн 9,8 млн.рубльге хөйну казып тыпкан. 2004 чылда даг-дүгүн бүдүрериниң хемчээли бүдүрүлгениң бодунуң хөрөңгизи-биле болгаш "Хакаскузбассуголь" ХАН-ның инвестициязын хаара тутканы-биле улгаткан. Даг-дүгүнүң бүдүрериниң хемчээлин улгаттыра болгаш ону камгалап арттыра сорулга-биле "Тыва даг-дүгү" комбинаты ажык акционер ниитилелди тургускан. Чаа ажык акционер ниитилелдин тургузук-

чулары "Хакаскузбассуголь" ХАН болгаш ТР-ниң Чер болгаш өнчү харылзааларының яамызы, "Тыва даг-дүгү" комбинаты күрүнениң бүдүрүлгези.

"Тываның машина тудушкун заводу" ККБ-зи 2004 чылда 3,4 млн.рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. Бүдүрүлгени эде тургускан болгаш ооң өнчүзүн бүзүредилге эргелелинге дамчыдып берген. Бистиң яамы биле сайгарлыкчыларның аразынга бүдүрүлгени катап тургузар болгаш продукцияны бүдүрүп үндүрер талазы-биле керээни чарган. Полиэтилен пленкалары, чазаныр кылыгыларны болгаш өске-даа чүүлдерни кылыр дериг-херекселдерниң монтажын тургускан. Бүдүрүлгениң техниктиг хандырылганын доозар база пластмасс цегиниң дериг-херекселдин чедир тургузар талазы-биле федералдыг бюджеттен 3 млн.рубльге акшаландыра айтырып шийтирилген.

Республиканың экономика-зының бир кол адыры, республика бюджетинче орулга кириеринге салдарлыг база ажылчын олуттарны немей тургузарыга ажыктыг бүдүрүлгелерниң бирээзинге чийк үлетпүр адыры хамааржып турар. Ооң хөгжүлдезинче онза кичээнгейни салып турар бис. Эрткен чылын чийк үлетпүрнүң бүдүрүлгелери 37,8 млн.рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. 2003 чыл-биле деңгээрге, продукция бүдүрерин "Кызылдың дааранылга фабриказы", "Кидис-пимокат заводу", "Тываның хевистер" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелери, чоннуң ус-тывыш, уран кылыгылар бүдүрүлгези "Суй-Белек" улгаттырган. Чийк үлетпүрнүң бүдүрүлгелеринге күрүне чагыын киригениниң түңнелинде бүдүрүлгелерниң сайгарлыр акша-хөрөңгизи тыптып, оларның коллективтери ажыл-биле хандырттыган болгаш продукция бүдүрериниң хемчээли улгаткан.

Ыяш болгаш ыяш болбаазы-радыр үлетпүрнүң бүдүрүлгелери

28,7 млн.рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. Продукция бүдүрериниң ниити хемчээлин: ТТ фирма 82,9 хууга, "Чербинин ыяш белеткээр пунктузу" КХЭ 30 хууга, "Эдомми" КХЭ, хуу бүдүрүлгө "Бочкарев", "Фрактал" КХЭ, "Юрта" ККБ 201 хууга улгаттырган.

Эрткен чылын бистиң яамы тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң 4 делгелге-ярмаркаларын организа-тап эрттирген. Бүдүрүлгелер Новосибирск хоорайга "Россия-ның Соңгу чүгү", Бүгү-россияның "Россияның регионнары", девискээрлер аразының "ТываЭкспо-2004" делгелге-ярмаркаларга киришкенер.

Тыва Республиканың Чазаның болгаш Новосибирск областың администрациязының үлетпүр болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер департаментизи-биле кады делгелге фирманы "Сибэксспервис-Н" деткимчези-биле, эрткен чылдың декабрь 3-тен 5-ке чедир хөгжүм-ши театрынга бир дугаар девискээрлер аразының "ТываЭкспо-2004" делгелге-ярмарка-зы бедик деңгелге эрткен. Делгелгениң кол сорулгазы — садыг болгаш бүдүрүлгө адырынга садыг-экономиктиг харылзааларны калбартыры, республиканың бараан бүдүрүкчүлериниң рынокка продукциязын сайгары болгаш бот-боттарының аразынга ажыктыг харылзааларны тургузары.

Ниитизи-биле делгелге-ярмаркага 42 фирма болгаш бараан бүдүрүкчүлери киришкенер, оон иштинде Новосибирск хоорайдан—16, Тыва Республикадан—13, Моолдан—6, Красноярскиден—3, Казахстандан—3, Хакасиядан—1. Программаның хемчээлинден ангыда "Тыва Республикага тудук комплекзиниң ажыл-чорудулгазынга инновация хөгжүлдезиниң дугайында" темага "төгерик столду" эрттирген, ооң-биле чергелештир "Кызылдың дааранылга фабриказы" ККБ-ниң болгаш хуу бүдүрүлгө "Бодаралдың" эскизтери-биле кылган тыва национал

хептерниң хевирлерин көргүскен делгелгени эрттирген. Ниитизи-биле 42 керээни 6 млн.ажыг рубльге чарган. Делгелге үезинде 550 муң рубльдин бараанын саткан.

Тываның Россияга каттышканының 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 90 чылынга уткуштур республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери багай эвес көргүзүлгелерни чедип алган. Россия деңгелдиг делгелгелерге бистиң бүдүрүлгелери бүдүргөн барааннары доктаамал шаңналдыг черлерни ап келген. Тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң продукциязын Россияның чамдык девискээрлери дыка сонургап турар аларган. Ажы-биле чугаалаарга, бистиң барааннарывыс бодунуң кызыгаарын ажып, Россияның девискээринче кирип бар чыдарын сөөлгү делгелге-ярмаркалар көскүзү-биле бадыткаан.

Сөөлгү чылдарның анализинден алгаш көөрге, бистиң бүдүрүлгелеривис рынокка дүүштүр ажылдап, боттарының бүдүрүп турар продукциязының шынарын экижидип, чижилгени шыдажып эртип турар аларган. Ол дээрге даартагы хүнге бүзүрел, келир уеже туруштуг базым-дыр.

Үлетпүр бүдүрүлгелерин бүдүргөн продукциязының шынарын экижидеринче, ооң ассортиментизин калбартырынче кол кичээнгейни угландырып турар бис. Ынчангаш моон сонгаар бистиң яамының талазында делгелге-ярмаркаларны доктаамал организа-тап, орта бүдүрүлгелерниң киржилгезин калбартыр.

Сөөлгү чылдарда кадрлар айтырынынче онза кичээнгейни угландырып турар бис. Рыноктуң негелдезинге дүүштүр бүдүрүлгени удуртуп өөрени берген аргадуржулгалыг удуртукчулар бисте хөй. ТР-ниң Чазак Отчедунга хамаарыштыр боттарының бодалын бижий бээр боор деп идегедим.

Валерий ООРЖАК.

ТР-ниң үлетпүр сайтыды.

ХАНЫ САЙГАРЫЛГАГА ҮНДЕЗИЛЕП КӨӨР

Россияның Эртемнер академиязының экономика секторунуң удуртукчузу, академик Дмитрий Львов "Күрүне кижини кээргел чокка дарлап турар" деп чүүлду парлалгага үндүргөн. Хоочун экономиктиң чугаалап турары-биле алырга, бистиң чуртувуста экономиктиг өзүлдениң дөрттүң бир хуузу кижилерге ажыл төлевири чедир төлеп бербейн турарындан болуп турар деп турар.

Россияда аш-чемниң, ачы-дузаларның болгаш кывар-чаар материалдарның өртөөн "хостуг" салыпканындан ол делегей деңгелде чедип келген. Кижиниң күш-ажылының өртөө совет үениң деңгелден бадып келген. Чүге кижилер "эрги" ажыл төлевири-биле, чаа өртектөр-биле тургустунган аш-чемни садып ап, ачы-дузаны көрүп турары деп, айтырыг чайгаар тургустунуп кээр.

Сезен чылдарның эгезинде КНО мындыг хевирлиг сүмени кириген: бир шакта ажыл төлевири 3 доллардан куду тургузарын болдурбас. Бир эвес ажыл төлевири куду деңгелге тургузар болза, кижилерниң ажылга сонургалы чидер, оорланыр чорук оон үнер болгаш түңнелинде ажыл чок кижилерниң саны көвүдээр. Ынчап кээрге Россияда ажыл төлевири Америкага деңгээрге, ийи катап куду болуп турар азы бир шакта ажыл төлевири 1,7 доллар (бистиң акшавыс-биле чижеглей алырга, 60 ажыг рубль). Америкада бир шакта 16,4 доллар, Германияда-22,7, Канада — 17,1 доллар болуп турар. Шак мындыг аргажок ажыл төлевиригге кижилерни албадап ажылдадыры чаржынчыг чорук болуп турар.

РФ-тиң болгаш бистиң-даа чазактарның чылдың-на берип турар медээлеринден алгаш көөрге, чурттакчы чоннуң орулгазы өзүп турар. Ам мен борта Россияның Эртемнер академиязының чурттакчы чоннуң социал-экономиктиг айтырыгларын шинчилээр институттуң шинчилел ажылдарындан чижектерни кирип көрейн. Сөөлгү 10 чылда кижилерниң орулгазын бистиң санап өөргөненивис ышкаш ортумаа-биле албайн, бай кижилерни, ортумак шыдалдыг кижилерни, яды-түреңги кижилерни аңгы-аңгы кылдыр санап үндүргөн. Россияга чорудуп келген реформаның чылдарында яды кижилер ийи катап яды апарган. Олар Россияның ниити чурттакчыларының 80 хуузу болуп турар, оларның 20 хуузу бай-шыдалдыг кижилерге

хамааржып турар, а 2 хуузу боттарының орулгазын 10 катап улгаттырган болуп турар.

Сөөлгү чылдарда экономиканың адырларында кандыг-даа реформа чоруп турар. Ынчалза-даа Россияның Чазак орулганы чөптүг үлээр талазы-биле хемчег албайн келген. Экономиканың өзүлдезинге Чазак таарзынып турар аларган. Ону колдуунда нефтиниң өртөөниң өскени-биле чедип алганы билдингир. Чурттуң

шынарлыг болур. Кижилерниң чурттап чоруур байдалындан чурттуң социал-экономиктиг байдалы хамааржыр болгай. Ажыл төлевири талазы-биле реформаны Германияга чедимчелиг чорутканының түңнелинде ында яды-түреңги дээш пособиениң төлевири бистиң бюджет ажылдакчыларының ажыл төлевириден улуг болуп турар.

Россия биле Европа чурттарының аразында ажыл төлевириде

Күш-ажыл төлевиригге хамаарыштыр

Президентизи яды-түреңги чорук-биле демисежир талазы-биле даалганы яамыларга, ведомстволарга берген. Олар боттарының талазындан макро-экономиктиг хемчеглерни ала-ла турар. Россияда ажыл төлевири-ниң дугайында реформа чорутпайн турары кайгамчык.

Европаның сайзыраңгай чурттарының практиказындан алгаш көөрге, чурттуң экономиказын көдүреринге бир дугаарында ажыл төлевиригге реформаны чоруткан. Мооң чажыды кайда көстүп чыдарыл дээрге, бир эвес кижиге тодуу, арыг-силгиг чурттап турар болза, ол кижиниң күш-ажылы бүдүрүкчүлүг, мөзү-

ылгалды мындыг чижектен көрүп болур. Чурттуң иштинге бүдүргөн ниити иштиги продукцияда ажыл төлевиригге үлүү деп көргүзүп бар. Ол дээрге чурттуң иштинге чеже продукцияны бүдүргени, ол ажыл дээш чечени кижилер алганы-дыр. Россияга кижиге бир рубльге продукцияны бүдүргөш, 33 көпеекти ап турар, Японияда 75 көп, Европа чурттарында 70 көп, Америкада 72 көпеек. Өске чурттарга деңгээрге, россиянарга 2-3 катап куду төлеп турар ышкажыл.

Ону бистиң чамдык удуртукчуларывыс Россияда күш-ажылды бүдүрүкчүлүг куду деңгелде деп тайылбырлап турар. Чаа дериг-херекселдерни садып ал-

гаш, күш-ажылды бүдүрүкчүлүүн көвүдөдиптер болзувусса, ынчан ниити иштиги орулга көвүдээр, ажыл төлевири өзер деп, чурттуң экономиктиг политиказы ынчаар көрүп турар. Россияның Эртемнер академиязының эртемденнериниң чоруткан шинчилели, мону үндезини-биле шын эвес деп көрүп турар. Бис сайзыраңгай чурттардан күш-ажылды бүдүрүкчүлүүнү талазы-биле 6 катап, ажыл төлевири-биле 12 катап чыдып каап турар бис.

Россия — делегейде кайгамчык байлак чурттарның бирээзи. Чурттуң орулгазының үштүң ийи кезии кижилерниң күш-ажылындан эвес, бойдуштуң чайгаар бүткен байлаандан кирип турар. Күрүне өнчүзүнче кирип турар үндүрүлгелерни сайгарып көөр болзувусса, ооң 70 хуузу россиянарның ажыл төлевириден чыып ап турар. Албан төлээр үндүрүгден эгелээш санаар болзувусса, ажыл төлевириден тыртып ап турар үндүрүлгелериниң саны көвүдээр. Кижилерниң ажыл төлевириден тыртып ап турар үндүрүлгелер делегей стандартыга дүүштүр тургузар талазы-биле айтырыгы эртемденнер көдүрүп турар. Ол чөптүг деп бодаар мен.

Сергей ХЕРТЕК, тайылбырлакчы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилели

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыгына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилели күрүне ачы-дузаларын көргүзөр, өчүнү эргелеп-башкараар талазы-биле хүлээлгелерни, а ол ышкаш туризм адырынга эрге-хоойлу камгалаар хүлээлгелерни боттандыраар күүсекчи эрге-чагырга органы болур деп доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилелин удуртурун Тыва Республиканың Чазаны боттандыраар.

3. Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилели ажил-чорудулганың доктааткан адырынга дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

а) массалыг дыштанылганы адырын, туризмни, курорттарны болгаш туризм-биле холбашкан чоннуң ус-тывыштарын хөгжүдериниң кол принциптерин болгаш угланышкынын тургузары;

б) туризм адырынга тус черниң сайгарлыкчы чоруун сайзырадырынга деткимчени бээри болгаш байдалдарны тургузары база биче сайгарлыкчы чорукту деткири;

в) турист адырын сайзырадырынга амгы үениң нормативтиг эрге-хоойлулуг баазанын тургузары;

г) массалыг дыштанылганы, туризмни, курорттарны болгаш туризм-биле, Тыва Республиканың бойдус арга-шинээн билдиги база хумагалыг ажыглаары-биле холбашкан чоннуң ус-тывыштарын организастаарына ажыглап турар, ажыглаар деп бодал турар бойдус болгаш культура-төөгүлүг девискээрлериниң база объектилериниң камгалалын хандыраары, республиканың бойдус курлавырларын хоозурадырының дедир эгиттинмес чорудулгаларының тыптып келирин болдурбазы;

д) массалыг дыштанылганы, туризмни, курорттарны организастаар сорулга-биле ажыглап турар, ажыглаар деп бодал турар бойдус болгаш культура-төөгүлүг девискээрлерни база объектилерни катап тургузар талазы-биле ажил-чорудулганы организастаары;

е) республиканың бойдус болгаш культура-төөгүлүг арга-шинээн девискээр рекреациян езугаар планнаарын база чөп ажыглаарын организастаары;

ж) регионал туризмни сайзырадырын баш бурунгаар тодарадыры база планнаары;

з) массалыг дыштанылга, туризм, курорттар болгаш чоннуң ус-тывыштарының талазы-биле инвестиция төлевилелдерин, а ол ышкаш харылзашка өске-даа адырларга, девискээрге камгалал болгаш катап тургузулга төлевилелдерин ажилдап кылыры болгаш боттандыраары;

Тыва Республиканың Даштыкы-экономиктиг харылзааларны, инновация болгаш инвестиция ажил-чорудулганы боттандыраар талазы-биле агентилелиниң айтырылары

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыгына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Даштыкы-экономиктиг харылзааларны, инновация болгаш инвестиция ажил-чорудулганы боттандыраар талазы-биле агентилели

и) туризмни болгаш курорттарны сайзырадырынга таарымчалыг, бедик организастыг болгаш рационалдыг девискээр-рекреационнуг системалыг регион болур Тыва Республика дугайында ниитиниң саналын тургузарын хандыраары;

к) туризм адырының кадрларын белеткээрин, катап белеткээрин болгаш мергежилни бедидериниң амгы үеде системазын тургузары;

л) регионнуң чаңгыс аай туристичи продуктузун тургузарына болгаш республиканың туристичи адырын ажилдадырынга сезон аайы-биле чайгылышкынын таарыштыраарына республиканың бүгү районнарына турист адырын комплекстиг хөгжүдерин хандыраары;

м) массалыг дыштанылганы, туризмни, курорттарны болгаш чоннуң ус-тывыштарының адырынга тус черниң чурттакчы чонунуң киржилгезин хандырып турар харылзааларны хөгжүлдезин хандыраары, ону оларның профессионал билигери болгаш мергежилдери-биле сырый холбаары;

н) Тыва Республиканың девискээринге туристичи аян-чоруктарны кылыр туристтерниң амы-тынының болгаш кадыкшылының айыл чок чоруун хандыраар талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыры база боттандыраары;

о) массалыг дыштанылганы болгаш туризмни, курорттарны, тускай камгалалдыг девискээрлерге рекреационнуг ажил-чорудулганы, туризм-биле холбашкан чоннуң ус-тывыштарын организастаары-биле холбашкан юридиктиг эргелиг албан черлериниң болгаш тус-тус кижилериниң, тус чер бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулганын таарыштыраары.

4. Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилелин 1 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилелиниң аппарадының ажилдакчыларының эң ыңдыкы санын 3 кижиге кылдыр доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилелиниң саң-хөө талазы-биле хандырылганын 2005 чылдың республика бюджетинге баш бурунгаар көөр.

7. Тыва Республиканың Хөреңги эргелеп-башкараар талазы-биле агентилели Тыва Республиканың Туризм талазы-биле агентилелиниң аппарадын тургузар талазы-биле саналды Тыва Республиканың Чазаның неделя хуусаада кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 109.

номиктиг харылзааларны, инновация болгаш инвестиция ажил-чорудулганын боттандыраар талазы-биле агентилели Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызының башкарылганын турар.

3. Тыва Республиканың Даштыкы-экономиктиг харылзаалар, инновация болгаш инвестиция ажил-чорудулга агентилели ажил-чорудулганының доктааткан адырынга дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

а) даштыкы-экономиктиг харылзаалар, инновация болгаш инвестиция ажил-чорудулга адырынга күрүне ачы-дузаларын көргүзери;

б) инновация политиказының болгаш инновация ажил-чорудулганының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының шитпирлериниң талазы-биле саналдарны ажилдап кылыры;

в) социал-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг адырларга, экология, культура болгаш өөредилге адырларына инновация төлевилелдеринге база саналдарына дилеп тывышкыны база эксперт үнелээшкин боттандыраары;

г) регионнарының инновация программаларының төлевилелдерин кириери;

д) инновация айтырыгының талазы-биле делегей база регионал организациялары-биле кады демнежилгени хандыраары;

е) Тыва Республиканың күрүне инвестиция политиказының талазы-биле санал-

дарны ажилдап кылыры база ону боттандыраары;

ж) Тыва Республиканың инвестиция программаларын (төлевилелдерин), Тыва Республиканың күрүне инвестиция чагыының төлевилелдерин ажилдап кылырынга киржири болгаш оларның күүселдезинге доктааткан чурум езугаар киржири;

3) Даштыкы инвестицияларны хаара тударына идигни бээри.

4. Тыва Республиканың Даштыкы-экономиктиг харылзааларны, инновация болгаш инвестиция ажил-чорудулганын боттандыраар талазы-биле агентилелин 1 оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Даштыкы-экономиктиг харылзааларны, инновация болгаш инвестиция ажил-чорудулганын боттандыраар талазы-биле агентилелиниң аппарадын Кызыл хоорайда, Чүлдүм кудумчузунда, 18 дугаарлыг бажыңга тургузар дугайында Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызының саналы-биле чөпшээрээр.

6. Тыва Республиканың Даштыкы-экономиктиг харылзааларны, инновация болгаш инвестиция ажил-чорудулганын боттандыраар талазы-биле агентилелиниң аппарадын Кызыл хоорайда, Чүлдүм кудумчузунда, 18 дугаарлыг бажыңга тургузар дугайында Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызының саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 20, № 110.

Тыва Республиканың Москва хоорайда Доктаамал төлээ чериниң айтырылары

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыгына дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Москва хоорайда Доктаамал төлээ чери (агентилели) республиканың политиктиг, экономиктиг, социал болгаш культура эрге-ажыктарының бүгү-ле айтырыгларын Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелелиниң органнарына төлээлээр база ооң өчүзүн эргелеп-башкараар талазы-биле ажил-чорудулганы боттандыраар күүсекчи эрге-чагырга органы болур деп доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Москвада Доктаамал төлээ чери (агентилели) Тыва Республиканың Чазаның башкарылганында турар.

3. Тыва Республиканың Москвада Доктаамал төлээ чери ажил-чорудулганының доктааткан адырынга дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

Тыва Республиканың эрге-ажыктарын Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнары-биле аразында харылзааларга төлээлээр;

Тыва Республиканың эрге-ажыктарына хамааржыр айтырыгларны көрүп турда, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганының хоойлужулга болгаш күүсекчи органнарының ажылынга доктааткан чурум езугаар киржири;

Тыва Республикага хамааржыр айтырыглар талазы-биле Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарының

нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларының төлевилелдерин ажилдап кылырына база көөрүнге киржири;

Тыва Республиканың эрге-ажыктарына хамааржыр Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарына хүлээп ап турары шитпирлер дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазына дыңнадыр;

Россия Федерациязының регионнары, даштыкы чурттар болгаш делегей организациялары-биле экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура харылзааларны хөгжүдеринге, оларның-биле чардынган керээлерни болгаш дугуржулгаларны күүседиринге, республикаже саң-хөө хөреңгилерин, мурнакчы технологияларны хаара тударына идигни бээр;

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының даалганын езугаар өске-даа хүлээлгелерни боттандыраар.

4. Тыва Республиканың Москвада Доктаамал төлээ черинге (агентилелин) доктаамал төлээлекчинин бир оралакчылыг болурун чөпшээрээр.

5. Тыва Республиканың Москвада Доктаамал төлээ чериниң (агентилели) аппарат ажилдакчыларының эң ыңдыкы санын 17 кижиге кылдыр доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Москва хоорайда Доктаамал төлээ чериниң (агентилелиниң) аппарадын Москва хоорайда Донская кудумчузунда, 8 дугаарлыг бажыңның 2-ги тудуунга тургузар дугайында Тыва Республиканың Чазаның саналы-биле чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың январь 28, № 117.

2005 чылда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужулга палатазының депутаттарының соңгулдаларын эрттирер үеде кандидаттың, соңгулда каттыжышкынының, соңгулда блогунуң соңгулда фондуларының акша-хөреңгизинден чарыгдалдарының эң ыңдыкы түнүнүң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2005 чылдың февраль 14, № 68/334-4, Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 54 чүүлүнүң 11 пунктузунга «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 54 чүүлүнүң 11 пунктузунга дүүштүр, «2005 чылда федералдыг бюджет дугайында» Федералдыг Хоойлунуң 1 чүүлүнге дүүштүр

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Депутаттар соңгулдаларын эрттирип турар үеде соңгулда фондуларының акша-хөреңгилеринден чарыгдалдарының эң ыңдыкы түнүн: Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазына: кандидатка – 217000 рубль, соңгулда каттыжышкынына, соңгулда блогунга – 6510000 рубль;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының

Хоойлужулга палатазына: кандидатка – 325500 рубль, соңгулда каттыжышкынына, соңгулда блогунга – 6510000 рубль хемчээлдерге доктаадыр.

2. Кандидаттың, соңгулда каттыжышкынының, соңгулда блогунуң соңгулда

фондуларының акша-хөреңгилериниң хемчээлдерин бо доктаалда кошкан № 1, 2 капсырылгалар езугаар тодарадыр.

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Чер-черлерден

ОТЧЕТТУ ЧӨӨН-ХЕМЧИКЧИЛЕР САЙГАРГАН

Тыва Республиканың Чазааның эрткен чылда кылып чоруткан ажылының отчету-биле таныжылганы кожуннарга болгаш сумуларга бо чылдың февраль 19-та чоруткан. Республиканың аңгы-аңгы кожуннарнынче болгаш сумуларынче Чазак Аппарадының база Чазак Даргазының Канцеляриязының ажилдакчылары барып четкеш, чон мурнунга Отчеттуң сайгарылгазын чоруткан.

Чөөн-Хемчиктин кожун төвүнге болгаш суурларынга Отчеттуң сайгарылгазы кончуг идеп-кейлиг болган. Бо үеде кижилерни амыдыралдың дыка хөй айтырыглары дүвүредип турары билдингир. Чижээ, Хөндергей суму-зунга чондан кирген айтырыглар: хуу чоннун мал өстүреринге субсидия акшазы бээр бе? Суурда күрүне сады чок, ооң тудуун кажан доозар ирги? Тараа тарыыр кылдыр Көдээ ажил-агый яамызы-биле керээ чарып алгаш, ажилдаар деп күзээр болза, деткимче көргүзөр бе? Катгыч ыяштарны курттар чип турар, ону хораннап болур бе? Хуу бажың тудуп алырынга кандыг чиигелделиг акша көрдүнүп турарыл? Эдип-чазаар школаның интернадының тудуу чүге ара соксааныл? Республиканың бюджетиде мынча ботка чүге хүлээп алдынмайн турарыл? Суурга чаа Культура бажыңының ту-

дуун кажан эгелээр ирги? Эске-даа суурларда чоннун сонуургап турар айтырыглары эвээш эвес. Ниитизи-биле алырга, чөөн-хемчикчилер тыва Чазактын ажылын багай эвес деп үнелеп турарлар. «Эки» деп демдек салып турар улус көвей. Ол ышкаш Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын ажылынга хамаарыштыр бедик үнелелдер бердинип турган. Дыка берге үелерни чурттап эртивис, четпестер болгаш бергелер турза-даа, ам амыдырал черле чүгээртеп келген деп бодалдарны санал берген кижилер чугаалап турган. Көдээде чон ногаа, картофельди тарып, малмаганны өстүрүп турар. Бир-ле бүдүрүлгө ажыдып алыр дээн кижиз бизнес-план тургузуп алырынга бергедээр. Суурларга дүк хүлээп алыр агентилер тургузар болза эки деп санал кирген. Чадаана хоорайның 130 чылын-

га уткуштур Чазак элээн хөй дузаны чедирген. Хоорайның улуг бонгундан адырлып алганывыс эки болган, чаа тудуглар немешкен.

Ооң-биле чергелештир четпестерни чон сойгалап турган. Кем-херек үүлгедишкени, арагалаашкын, наркомания уламчылавышаан. Эрге-чагыргаларның аразында удур туржур чоруу таарымча чок. Амга чедир 2005 чылдың бюджетиде бадылаттынмаан. Хоойлужудулга палатазының депутаттары белеткеп берген бюджетти чүгле шүгүмчүлээринге өй, а боттары чүнү кылыпканыл? «Чангып чедип кээрге, Хонук-оол Доржуевичини, Дүүштеевичини-даа соңгудувус. Ооң түннели ам кайыл?»

Черле ынчаш Хоойлужудулга палатазының депутаттары барык шуптузу күүсекчи эрге-чагырга-биле кады демниг ажилдаар бис деп аазаашкын бээрге, соңгаан бис. Ам сыр-дедир апарган. Ындыг чүве болза ол депутаттарны дедир кыйгыртыр арга чок чүве бе деп айтырыгны соңгукчулар салып турар. Чонну мынча ботка бюджет хүлээп алдынмааны дүвүредип турары илден болган.

Буян ОНДАР.

БОТТАРЫНЫҢ САНАЛДАРЫН КИИРГЕН

2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээнин дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчету-биле таныжар дээш Бай-Тайганың Кара-Хөл сумузунун чурттакчылары Кара-Хөл суурнуң Хензиг-оол Күжүгет аттыг Культура төвүнге чыгып келген. Оларга Чазак Отчетдун ТР-ниң көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы Сергей Оюн таныштырып тайылбырлаан. Юбилейлиг чылда Тыва Республиканың Чазаа республиканың социал экономиказын хөгжүдөр дээш шудургу ажилдаанын ол демдеглээш, ону бадыткаары-биле тодаргай сан-чугагайларны адаан.

Чазак Отчету-биле танышканнар санал бергеш, Чазактын 2004 чылда кылып чоруткан ажил-чорудулгазын чүүлдүгүнүп деткээш, боттарының саналдарын, бодалдарын чугаалаан. Кара-Хөл суму даргазы Д.Т. Хертек, суурда кооперация садының эргелекчизи С.Ч. Иргит сумунун девискээринде элээн каш көвүрүглер үрелген, ынчангаш ыңай-бээр аргыжарынга элээн шаптыктыг болуп турар. Оларны септээринче, эде кылырынче сагыш салырын кожунн чагыргазындан дилээн. Сумунун участка эмчизи Д.Д. Хертек сөс алгаш, эмнелге ажилдакчыларынга ийи аал ишти чурттаар бажыңны тударынга, эмнел-

геге компьютер садып алырынга дуза чедирерин чугаалаан. Сумуда чаштар чылдың-на эвээш эвес немежип турар, оларны эки ажаап өстүреринче, кижизидеринче сагыш салыры бир чугула айтырыг болу бергенин Кара-Хөл ортумак школазының директору А.Д. Иргит чугаалааш, ону боттандыраары-биле «Сайлык» уруглар садигин эде тударын саналдаан.

Сумунун чурттакчыларының саналдарынга үндезилээш, Чазак Отчетдунга «эки» деп демдекти салган.

Ортун-оол САЛЧАК.

Бай-Тайга кожун, Кара-Хөл суур.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Февраль 14-тен 20-ге чедир республика иштинге ниитизи-биле 89 кем-херек үүлгедишкени бүрүткеттинген. Оларның 58-ин изии-биле тодараткан. Айыт-

тынган хуусаа дургузунда 1 өлүрүшкүн, кадыкшылга аар хораны сагышты-биле чедирген 12 таварылга, 2 күштээшкын, 2 дээрбечи чорук, 6 үптээшкын, 33 оорлаашкын, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжаан 17 таварылга, боо-непсекти хоойлуга удур шыгжаан 5 таварылга болган. 81,5 литр спирт холумактыг бүдүмелди саарылгадан хавырган. 3 орук-озал ондаа болган, аңаа 1

кижи амы-тынындан чарылган, 3 кижиз янзы-бүрү кемдээшкыннерни алган. 1622 кижиз эзирик байдалга турда кудумчудан ыраткан, оларның 929-ун эзириктер сергедир черлерже чедирген.

Кызыл. 19-туң хүнүнде Бухтуев кудумчузунда бажыңның хериминиң иштинге Ак-Довурак хоорай чурттуг, 25 харлыг хамаатыдан 244,752 грамм деңзилиг гашишти тыпкаш, хавырган.

Наркотиктиг бүдүмелди дажыглап чораан кижиниң бодун түр када тудар изоляторже кириген.

Улуг-Хем. 15-те «Эйлиг-Хем» КУБ-туң директорунун кириген билдиришкени-биле алырга, 2004 чылдың июндан 2004 чылдың сентябрьга чедир «Эйлиг-Хем» КУБ-туң малчыны 41 баш шээр малды чидирген болган. Каражаның түңү - 57681 рубль. Малчының байысаагаш, хол үжүүнге салган.

Өвүр. Солчур суурнуң чурт-

такчызының билдиргени-биле алырга, 14-че дүне билдинмес кижилер Хандагайты суурда Октябрьский кудумчузунда турар бажыңның верандазының соңгазын адыргаш, хамааты М.-ниң өңүг телевизорун, чадаг-тергезин, эьдин оорлап апарган болуп турар. Каразыптырап турар кижиз Солчур суурнуң 9-ку классчызы болган. Ону туткаш, түр када тудар изоляторже кириген. Эт-септи хавырган.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2005 чылдың февраль 14-те № 68/334-4 доктаалыга № 1 капсырылга

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2005 чылдың февраль 14-те № 68/334-4 доктаалыга № 2 капсырылгасы

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле кандидаттың, соңгулда каттыжышкынының, соңгулда блогунуң акша-хөреңгилериниң, соңгулда фондуларының хемчээлдери

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле кандидаттың, соңгулда каттыжышкынының, соңгулда блогунуң акша-хөреңгилериниң, соңгулда фондуларының хемчээлдери

д/д	Соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилериниң тургустунар дөстери	Түңү (рубль-биле)
1	Кандидаттың (бүрүткеткен кандидаттың) соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилеринден бүгү чарыгдалдарының эң ындыкы түңү, ооң иштинде:	217000
1.1	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың хууда акша-хөреңгилери, олар ниитизи-биле айытканындан ашпас ужурлуг.	27 125
1.2	Соңгулда каттыжышкынындан (соңгулда каттыжышкынының соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизинден эвес), ону депшиткен соңгулда блогунче кирип турар соңгулда каттыжышкынындан (соңгулда блогунуң соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизинден эвес) депшиткен кандидатка, бүрүткеткен кандидатка аңгылап берген акша-хөреңгилер, олар ниитизи-биле айытканындан ашпас ужурлуг.	54 250
1.3	Хамаатыларның эки тура-биле өргүлү. Хамаатының өргүлүнүң түңү ниитизи-биле айытканындан хамааты бүрүзүңге оон ашпас ужурлуг.	10850
	Юридиктиг эргелиг албан черлериниң эки тура-биле өргүлү. Юридиктиг эргелиг албан черлериниң өргүлүнүң түңү юридиктиг албан чериниң бүрүзүңге ниитизи-биле айытканындан ашпас ужурлуг.	27125
2.	Кандидатка соңгулда долаазы.	32550
3.	Соңгулда каттыжышкынының, соңгулда блогунуң соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилеринден бүгү чарыгдалдарының эң ындыкы түңү, ооң иштинде:	6510000
3.1	Соңгулда каттыжышкынының, соңгулда блогунуң хууда акша-хөреңгилери (соңгулда блогунуң хууда акша-хөреңгилери соңгулда каттыжышкынының ону тургусканы ук блокче дамчыттынар акша-хөреңгилериниң ниити түңүндөн тургустунар)	325500
3.2	Хамаатыларның эки тура-биле өргүлү. Өргүлдүн түңү хамааты бүрүзүңге айытканындан ашпас ужурлуг.	10850
3.3	Юридиктиг эргелиг албан черлериниң эки тура-биле өргүлү. Өргүлдүн түңү юридиктиг эргелиг албан чериниң бүрүзүңге айытканындан ашпас ужурлуг.	54250

д/д	Соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилериниң тургустунар дөстери	Түңү (рубль-биле)
1	Кандидаттың (бүрүткеткен кандидаттың) соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилеринден бүгү чарыгдалдарының эң ындыкы түңү, ооң иштинде:	325500
1.1	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың хууда акша-хөреңгилери айытканындан ниитизи-биле ашпас ужурлуг.	27 125
1.2	Соңгулда каттыжышкынындан (соңгулда каттыжышкынының соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизинден эвес), ону депшиткен соңгулда блогунче кирип турар соңгулда каттыжышкынындан (соңгулда блогунуң соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизинден эвес) депшиткен кандидатка, бүрүткеткен кандидатка аңгылап берген акша-хөреңгилер олар ниитизи-биле айытканындан ашпас ужурлуг.	54 250
1.3	Хамаатыларның эки тура-биле өргүлү. Хамаатының өргүлүнүң түңү ниитизи-биле айытканындан хамааты бүрүзүңге оон ашпас ужурлуг.	10 850
	Юридиктиг эргелиг албан черлериниң эки тура-биле өргүлү. Юридиктиг эргелиг албан черлериниң өргүлүнүң түңү юридиктиг эргелиг албан чериниң бүрүзүңге ниитизи-биле айытканындан ашпас ужурлуг.	27 125
2.	Кандидатка соңгулда долаазы.	48825
3.	Соңгулда каттыжышкынының, соңгулда блогунуң соңгулда фондузунуң акша-хөреңгилеринден бүгү чарыгдалдарының эң ындыкы түңү, ооң иштинде:	6 510 000
3.1	Соңгулда каттыжышкынының, соңгулда блогунуң хууда акша-хөреңгилери (соңгулда блогунуң хууда акша-хөреңгилери соңгулда каттыжышкынының ону тургусканы ук блокче дамчыттынар акша-хөреңгилериниң ниити түңүндөн тургустунар)	325 500
3.2	Хамаатыларның эки тура-биле өргүлү. Өргүлдүн түңү хамааты бүрүзүңге айытканындан ашпас ужурлуг.	10 850
3.3	Юридиктиг эргелиг албан черлериниң эки тура-биле өргүлү. Өргүлдүн түңү юридиктиг эргелиг албан чериниң бүрүзүңге айытканындан ашпас ужурлуг.	54 250
4.	Соңгулда каттыжышкынынга, соңгулда блогунга соңгулда долаазы.	976 500

КАДЫКШЫЛ – БАЙЛААВЫС

ЧАРАШ-ТЫР СЕН, СОЙ!

Таңды кожуунун Балгазын суур чоогунда Сой санаторийинде бичии уруглардан улуг назылыгларга чедир боттарының кадыын экижидип ал турарлар. Ында ажилдап турарлар чонун кады дээш могаг-шылаг чок, чаңгыс демниг ажилдап турарлар. Ылаң-

гыя эмчи Анна Сүлдемовна Хо-мушуга бистиң кадыывыс дээш амыр-дыжын харамнанмай, аргасүмезин берип чоруурунга өөрүп турар бис. Санаторий Сойнун ниити коллективинге дараазында одуругларны бараалгадып олур бис:

Долгандыр-ла оът-сиген ногаарарган, Тоолда дег, хөнү сынныг хадыларны Караа-биле көрбээн кижилер бүзүрөвес, Кайгамчыктыг чараш-тыр сен, Сой.

Ынай чаштар ойнап-хөгөп, каттыргылаан, Ында-мында аныктар гитаралаан, Сандайларда кырганныр хөөрөшкен, Кайгамчыктыг солун-дур сен, Сой.

Аккыр-аккыр халат кеткен эмчилери, Аыш-чемни чагай кылган поварлары Сагыжымга уттундурбас артып калыр, Кайгамчыктыг онза-дыр сен, Сой.

Сойнун хөй санныг дыштаныкчыларын.

ЭМЧИЛЕРИМ АЧЫЗЫ-ДЫР

Караам көөрү баксыраанындан дыка үр үениң иштинде чырык чер кырында бүгү-ле бойдушту, ажы-төлүмнү хөлеге дег көрүп чордум. 2004 чылда каракты кезип эмнээр эмчилерниң ачызында эмнеткеш, ол бүгүнү шуптузун тода көрө бергенимге өөрүп чор мен. Ол дээрге могаг-шылаг билбес эмчилерниң ачызы-дыр.

Амыдырал-чуртталганы, ажы-төлүмнү көрүп чоруур кылдыр мени эмнеп каан кымнарыл ол дизе, салбыр эргелекчизи Галина Васильевна Соян, эмчилер Айлана Шурунзеевна Күржепей, Николай Григорьевич Утямишев, эмчи сестралары: Валентина Чудурукпаевна Сат, Ульяна Кара-ооловна Санаа, Клара Опан-ооловна Монгуш, Мая Чимит-ооловна Тува, Галина Эзирикпеевна Сат, санитар-

калар: Марина Далаа, Аяна Бегзи, Радиса Ооржак, чемгерикчи Аямаа Доңмут олар-дыр. Бо коллективтин аразында эп-найыр-ралдыын, демнини, аарыг кижилерге эвилең-ээлдээн, арыг-силини магадаар-дыр мен. Бо берге үеде көрбес кижилерни көрүп чоруур кылдыр эмнеп каар эмчилерге чоргаарланмас аргам чок.

Оларның ажилдап турары дыка нарын болгаш берге, харыи-салгалыг. Неделяда ийи хүн кезиштин кылыр. Бир хүнде 7-8 кижини кезип эмнээр чорду. Бо буянныг эмчилерниң ажил-ижи Дагаа чылпында бүдүп-ле турар болзунам деп йөрээвишаан, ал-боттарынга, өг-бүлелеринге каң дег кадыкшылды күзеп артым.

Борбак МОНГУШ.

Балгазын суур.

Ажыктыг сүме

ЧҮНҮ СҮМЕЛЭЭР ИРГИ?

Бистиң ада-өгбелеривис долгандыр турар бойдушту хайгаарап база шинчилеп тургаш, үнүштерниң база дириг амытаннарның мага-бодунун эм болур шынарларын эскерип, оларны янзы-бүрү аарыгларны эмнээринге ажыглап чорааннар. Ам бо кышкы, соок үеде болганчок-ла арын, думчук, кулактын кыдыглары үжүп, доңа бээр. Ындыг таварылгада үжээн черни хол-биле азы хар-биле чиннеп эргизер. Бир мындыг таварылганы сонургадып көрейн.

70 чылдар үезинде кыжын малчыннарга суланы тонна-тонназы-биле чедир берип турган. Ак-Сал честем сугга шайлап олурувуста чолаачы Кызыл-оол Куулар кирип келгеш: “Даштын машина кырында Удувас-оолдун эзирип улуг, дүжүп чадап тур, барып дузалажыңар” деп бо-ла. Мен кузов кырынче үне бергеш көөрүмге, ооң бир холунун хавы чок болду. Холун чуруктанып алган, а оозу доң дош-ла. Кортканымдан машинадан дүже халааш, честемге чугаалаарымга, ол Мыжыргай акый-биле кады Удувас-оолду машина кырындан дүжүргөш, бажыңе кирип эккелдилер. Көрүп олурарымга олар соок сүжге ооң холун суккаш, шимчетпейн басып алдылар. Алгы-кышкы, ыы-сыы бажың сыңмас. Честем мени садыгдан арага садып эккээр-биле айбылааты. Кээримге демги киживистиң алгы-кышкызы дам барган тур. Оон честем водканы стакан долдур куткаш, кырынче шай омаажының ишти кызыл

перечти ургаш, булгап-булгап, холу доңган кижизиниң аксынга туткаш, албадап тургаш, ижиртипти. Честем доңуруп каан хой кежин шала эргискеш, демги кижиниң холу кызып келгижеге чедир ооң-биле ораап каан. Оон элээн үе эрткенде, бичии-бичилеп демги водканы төндүр ижиртип алды. Удувас-оолдун үе-човууру чидип, удуп калган. Честем ооң холун шарышкындан ужулгаш, бе казын чагаш, марля-биле ораап кагды. Шак мынчаар ооң доңуруп алган холун камгалап алган чүве. Сөөлүнде Удувас-оолга ужураш-каш, ол дугайында айтырарымга: “Анаазы анаа, ынчалза-даа соокта доңары-ла кончуг” диди.

Мындыг таварылга база болган. Бир тракторист оол малчыннарже эзирик сиген сөөртүп турда, трактору үрелген. Ону чүшүп турда, холдары үжүп калган. Чаяан бооп, өске тракторлуг чорумал таварышкыш, эзирик оолду ооң ачазының аалыныг чедире берген. Оолдун ачазы коданчы ыдын кажаага чыпшыр шарааш, ооң иштин кескеш, оглунун ийи холун ыттын иштинче кирип суккаш, чыпшыр шарып каан. Ол ыды элээн болганда, өлүп калган. Ашак оглунун доңган холдарын ынчаар камгалап алган. Соокта таварышкыш, хол-будун доңурган кижилерге аргасүме болур ыйнаан дээш бижидим. Өске эш-өөр бо талазы-биле чүнү сүмелээр ирги?

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кур-Чер суур.

БОДУМ ЭМНЕНИИ АЛДЫМ

Оон бээр үш чыл эртип тур. Аарып чораан аарыым чылда бир катап ыяап-ла кирер турган. Эмчилерге баарга, “остеохондроз шейно-грудного позвончика” деп тодарадыр. Ынчап эмчилеп чоруп турумда, мүн-не бичии чүгээртээр. Эмчиниң сүмелээнин езууга эртенниң-не маңап, сула шимчээшкинер кылыр турдум. Шак-ла ынчаар ол халалыг аарыг мени та каш чыл иштинде хилинчектеп келген чүве. Когу үзүлдүр читкени-даа чок, сөөлүредир шуут дендеп барган...

2001 чылдың июнь айда бо аарыг база катап бергедидип келген. Эмчилээримге, үстүнде адаттыгнан диагносту катап салгаш, электрик чыңызын-нер, массажтар кылдырарын сүмелээш, улуг өртектиг хөй-ле витаминер, эмнер бижип берген. Каш борбак пенсиям шаа-биле эмнерни садып алгаш, ижерин ижип, сыкыртырын сыкыртып чоруп турдум. Ынчалза-даа аарыым бичии-даа намдапас, улам-на ханылап олурган.

Ол үеде телевизорга Москвадан келген хам кижилер “Дүңгүр” ниитилелинде аарыг кижилер хулээп ап турар деп чарлап турарын дыңнап кааш, ынаар чедер бээримге, ол хам 4 шактан эгелеп хулээп алыр болду. Аңаа манап оргаш, улустан мындыг чүүлду билип алдым: ол хамга чаңгыс катап кирерде, 1500 рубль төлээр. Чанымга “Дүңгүр” ниитилелиниң даргазы Лазо Монгуш келгеш: “Дүүн маңа анык уругну төрелдери көдүрүп алгаш, бо хамга киридилер. Оон ол уруг моон үнерде, шуут-ла кылаштай берген, сээң кирер ужуруг кижиге езулуг бо-дур” — деп чугаалады.

Өртөө аар дээш аарыгны-ла эмнептер болза, канчаар ону дээш кадайым-биле ол-бо маңажып тургаш, 1500 рубльди тып алдымыс. Мээң-биле кады бир орус херэ-жен база кара сөөк кижилер манап олурлар. Чугаалажып көөрүвүске, аарыгларывыс демей болду. Оларның Россия иштинге четпээ-барбаан курорттары чок дээрзин дыңнадым.

Ол-ла ынчап олурувуста хөл-

чок човууртап, ыглап-сыктаан уругну төрелдери ийи холундан чедип алган эккелди. Чүү болганын айтырарывыска: “Дүүн бо уругну бо хамга кириривиске, мүн-не чүгээр апарган, бажыңыңа баргаш, дүн ортузундан ыңай аарыг база катап кежээлей берди. Эмнедип чыткан эмнелгезинге аппаарывыска, хулээп албайн тур. Чүге дээрге эмнедип чыдырда ап алгаш, бо хамга эккелгенивис ол. Ол эмчилер ам: “Ол хамыңарга барып эмнедир” дээш хулээвейн тур. Бо хамга 1500 рубль төлээр, кирген улус болгай бис. Ам та канчалзывыска эки чүве ыйнаан” деп муңгарап чугаалай-дырлар.

Бодум хуумда шаандан бээр хам деп чүвеге хөңнүм чок болгаш оларның ол хоозун чүүлдерин солуннарга бижигилеп чордум. Чогум бурганга тейлеп, ном номчуруп, чүдүп чоруур мен. Оларның ачы-дузанын көрүп-даа чордум.

Ынчап манап олурувуста мырыңай б шак ажа берди. Демги кады манап олурганывыс улус-биле мындыг түңнелге келдивис: “Бо-даа база түңнел чок эмнээш-кин-дир. Бичии када кандыг-бир арга-биле бачыт арылдыргаш, мегелеп хөй акша ажилдап алыр дээн кижилер-дир”. Бо дугайын чугаалашкыш, тарап чангылай бердивис. Демги аарыг уруг төрелдери-биле кады хамны манап артып калдылар.

Эртенінде эмчилеримге баарымга, чыттырып алдылар. Эмнээшкын бир ай чээрби хире хонук уламчылаан, а аарыг бичии-даа намдаваан. Бир хүн эмнеп турган эмчим: “Ам чанар сен” — деп бо-

ла. “Аарыым бичии-даа экирбеди ышкажыл, чүге чанар апардым?” — дээримге, эмчим: “Эмнээр шаавыс-биле эмнээнивис олдур” дээш турар болду. Ам канчаар, чанар ужурга таварыштым. Эмчиниң бижип берген эмнериниң чамдыызы аптекаларда чок, тывылганнарын садып иштим, дузалаваан.

Бир-ле катап орунга чыдырымда, бажымга мындыг бодал төрүттүнүп келген. Ол дээрге алдан чылдар үези чүве, авам, ачам үргүлчү колхозтуң төрүүр хоюн кадарып чораан. Авам күжүр кыжын соокта өл-шык кажаага чаа төрүттүнген хураганнар эмзирер дээш бүгү назынында ажилдап чораан болгаш буттарының чүстери, холдары, эгин-мойну, ооргазы аарып, ээлбестеп эгелзэн. Эмчиге эмнедирге-даа, улуг дуза бербээн. Ачамның чер-черлерде орус, хакас, казах дээш, таныштары эндерик чораан. Олардан арга-сүме ап, бир ай хире эмнээн соонда авамның эдилеп чораан човулаңы экирип эгелзэн. Ийи ай хире эмнээшкынни уламчылаан соонда күжүр авам каң-кадык бооп, сөгий берген. Чонаа-да-ла муңгарап турган ачамның чугаа-сооду үнүп, мырааны-даа хөлчок болган.

“Чыда өлүр чылан эвес” дээш авамның ол эмнээшкынине хере-леп турган чүүлдерин тып алгаш, бодумга ажыглап кирипкен мен. Ол эмнээшкынни ийи ай хире уламчылааш, каң кадык бооп үнгеним бо. Бир эвес мен ышкаш мындыг човулаң эдилеп чоруур кижилер бо чүүлүмнү номчааш, менден канчаар эмнериниң арга-сүмезин айтырар болза, акша-төгери-даа негевейн, чажам дивес дузалаар мен. Аарыг-аржыкты эдилеп чорбайн, болдунар-ла аргаларны ажыглап, каң кадык чоруурун күзээр-дир мен, эргим чонум.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

СЕТКИЛ-САГЫШ СЕРГЕЙ БЭЭР

2003 чылда хенертен кадыым баксырааш, республика эмнелгезиниң нерв салбырынга эмчилерниң дузазы-биле сегээн мен.

Ылаңгыя ында эмчи Айлана Куусаловна Спирина анализтерни дарый ап, аарыымны шын тодартканы улуг ужур-дузалыг болган. Бо буянныг, чазык-чагай, эвилең-ээлдек, аарыг кижилерниң сеткил-сагыжын сергедир, ак сеткили-биле аарыгны тайылбырлап бээр эмчи эмнээшкынни таарыштыр тургузуп каанының соонда, чараш-чагай эмчи сестралары сыкыртып, эмнерни дамырже дамдыладып берип турду.

Айлана Куусаловна 1988 чылда Алтайның Күрүнениң эмчи институтун дооскаш, интернатурага неврология салбырынга өөрөн-

геш, улаштыр бо нерв эмнээр салбырда 16 чыл дургузунда ажилдап турар. 2002 чылда чартыктап аараан улусту эмнээриниң талазы-биле эртем ажылы кылгаш, медицина эртемнериниң кандидаты атты камгалап алган.

2004 чылда хан базышкыны улгаткаш, нерв эмчизинге база-ла Айлана Куусаловнага эмнедир ужурга таварыштым. Оң таламче хан эргилдеси баксырап, борбактажып турупканы-биле ханны суугадыр эм дамдылаткан соонда сегип үндүм. Ам хан базышкыны шуут өйүндө турупкан. Айлана Куусаловнаның өг-бүлөзи —

интернационалчы. Олар 2 кыстыг. Эртем ажылын ам-даа уламчылап, келир үеде алдар-атка төлөптүг болурун эмчимге күзээр-дир мен.

Республика эмнелгези эмнээшкын чорудар херекселдер-биле хандыртынып, курорттар-биле-демей апарган. Мен аныяамдан тура, Кисловодск, Белокураха, Үш-Белдир, Чедер курорттарына дыштанып, гастрит, остеохондроз аарыгларындан адырылган мен. 2003 чылда “Сосновый бор” курортка дыштандым. Магалыг-ла чер болду.

Чонумга кадык-ла болурун сеткилимден күзээр-дир мен.

Эремаа ЧАНЗАН.

Кызыл хоорай.

ЧЕРГЕ ЧЕДИР МӨГЕЙДИМ

2004 чылдың октябрь айда бажыңымга олурумда дүржөк, хөй-ниитиниң чурум урекчизи, 18 харлыг оол кирип келгеш, мени беш катап бижек-биле шанчып каан. Бир эвес ол үеде Хандагайты эмнелгезинге шыырак кезер эмчи чок турган болза, мен амыт-нынымдан чарлыр турган мен. Ол хирургтуң ады — Орлан Эрес-оолович Кыргыз. Эртенги эмчи шинчилгези эрттирер дээш кирип орда, бо эмчини көөрге, арнында хүлүмзүрүг чайыннап, каттырып

кирип кээр болду. Ажылынга езулуг бердинген дээрзинге эмнедип чыткан үемде эскердим. Ол үениң иштинде он ажыг нарын кезишкыннерни кылды.

Ол эмнедип чыткаш, нарколог эмчи Алексей Александрович Донгактын туруштуг, бүдүштүүн база эскердим. Оон аңгыда эмчи Алимма Севеэновна Иргиттин аарыг кижилерниң балыгларын эде шарып, чонну хулээп ап турарын көөрге, ээлдек-эвилең, топтуг-томаанныг, ажылынга дыка

кызымак. Меңги Александровна Ооржакты аарыг улус сыкыртырда, холу чымчак деп мактаарлар. Черле ынчаш бо эмчилер шупту шилип алган мергежилдинге езулуг бердинген. Чонун кады дээш дүн-хүн чок, амыр-дыжын харамнанмай ажилдап чоруурлар-дыр дээрзин караам-биле көргөш, бүзүредим. Ынчангаш оларга черге чедир мөгейдим.

Анай-Хаак КАРА-САЛ.

Хандагайты суур.

"ЮБИЛЕЙНЫЙ - 001" АВТОБУДУРҮЛГЕ

Бистиң республикада амгы үең чаа негелделеринге дүүштүр тургустунуп, ажыттынып турар бүдүрүлгелер бар апарган. Оларның бирээзи "Юбилейный-001" автокомплекс бооп турар.

Бо чаа бүдүрүлгениң ажыттынганы безин Тыва Республиканың Россия Федерациязының составына каттышканындан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның үндөзлеттинип тургустунганындан бээр 90 чыл болган оюнга тураскааткан бооп турар. Чүгө дээрге "Юбилейный-001" автокомплекс баштайгы базымнарын 2004 чылдың сентябрь айда кидин түлүк байырлал үезинде эгелээн, республика байырлалына тураскаадып тыптып келген кара чаңгыс бүдүрүлгө бооп турар.

Ынчангаш адын "Юбилейный" дээиниң чылдагаанында да ында. Тургустунганындан чаала дөрт ай ажып турар-даа болза, бүдүрүлгө бут кырынга туруп ап, республиканың чурттакчыларына билдингир апарып, хереглекчилерниң күзелдерин боттандырып эгелээн. Ооң турар чери безин машина ээлеринге дыка эптиг, хоорай кедээзинде улуг трасса чоогунда Магистральная кудумчузунда 28 дугаар бажында бооп турар.

Кыска үе иштинде чонуну сонургалын хаара тудуп эгелээн ол чаа бүдүрүлгедө байдал-биле таныжар дээш чеде бердивис. Ооң чингине директору Тимур Санаа-Байырович Уйнукей чок болду. Кол инженер Е.Г. Бжицкий-биле чугаалажыр ужурга таварыштывыс. "Юбилейный-001" автокомплекс автосалон, машина чуур чер, чуган машина кургадыр чер, хереглекчилер чөмгөрө кафе, дугуйлар садар садыг, машиналар септээр мастерская (СТО) деп 6 салбырдан тургустунган. Салбыр бүрүзү аңгы-аңгы оран-савалыг, ажылдакчыларлыг, амгы үең негелделеринге дүүшкен дериг-херекселдиг, мурнунда салган чугула сорулгаларлыг.

Автосалондан эгелеп таныжып эгеледивис. Ооң даштында демир херим иштинде россия болгаш япон марканың бо чылын чаа үндүргүлээн, көңүс чаа, чиик автомашиналарын садары-биле тургускулап каан турлар. Кол инженер Евгений Григорьевич ук машиналарның өртээ аңгы-аңгы — 125 мундан 248 муңга чедир дээрзин буске дыңнатты. Россияда бүдүрүп турар Ваз-2106, Ваз-21043, Ваз-20174, Ваз-21112 болгаш япон бүдүрүлгениң "Тойота-спасио", "Ниссан-цефино" деп болгаш өске-даа маркалыг машиналары бар. Россия бүдүрүлгениң "Волга", "Газель" маркалыг машиналарны чагыг езугаар эккеп турарлар болду. Чагыкчы туда акшазын төлептерге, бир

хонганда-ла күзээн машиназын эккеп бээрлер. Оон ыңай бо бүдүрүлгеге эрги машинаны чаа машина-биле солуп ап база болур. Эрги машина ээзи чүгле немелде төлевир кылыр. Эрги машиналарны септеп, эрги кезектерин чаа кезектер-биле солуп тургаш, көңүс чаа кылдыр кылгаш, чиик өртеп-биле база садып турар болду.

Оон автосалоннуң иштинче кирип келдивис. Делгем бажының иштинде шил витриналар иштинде артык кезектер эндерик болду. "Жигули", "Волга", "УАЗ" болгаш өске-даа маркаларлыг машиналарның артык кезектери шуптузу бар дээрзин кол инженер дыңнатты. Шынап-ла, көөрүүске автомагнитофон, янзы-бүрү машина будуктары, үстер дээш, артык кезектерниң кандызы-даа бар. Ол бүгүнү хуу саарлыкчыларында садыг точкаларын садып азы арендап алгаш, боттарының эккелгени артык кезектерин садып турар. Амдызында саарлыкчылар 2 садыг точказын садып, 2 садыг точказын арендап алгаш, садыглап турар болду. Өске ээн, белең садыг точкалары, белең салып каан витриналар садып азы арендап аар ээлерин манап, амдызында куруг тургулаар болду. Ол куруг садыг оруннарын база-ла артык кезектер садарына ажыглаар. Чаа машиналарның эң шынарлыгы япон машиналар дээрзин кол инженер мактап чугаалады. Олар белең үрөлбөс. Садып алыкчылардан кандыг-даа хомудалдар кээп көрбээн. Амдызында ук бүдүрүлгедө чүгле Россияга бүдүргөн машиналарның артык кезектерин садып турар, чоорту япон болгаш өске-даа даштыкы машиналарның артык кезектерин садарын ында планнап турар.

Оон машина чуур черге бардывыс. Ында делгем залга хары угда 5 машинаны тургузуп алгаш, чуп болур. Машина чуур ийи беш-беш кижилиг бригада ажылдап турар. Бис баарывыска, бригадир Владимир Костин боду даштыкы маркалыг машинаны чуп тур. Чычаанның иштики моторундан бээр чуп бээр. Машина чуукчулары тускай чагыдып каан формалар кедип алган болду. Ук форманың артында "Юбилейный-001" деп чараштыр парлап каан. Чугдунган машина улаштыр кургадыр черге кирер. Ооң иштин машиналар дораан кургай бээр чылыг температуралыг кылдыр дерзээн.

Дараазында өрээлдө дугуйлар садар садыг бар болду. Ында

кандыг-даа маркалыг машиналарның дугуйлары бар. Харындаа япон маркалыг машиналарның безин дугуйлары бар. Садыгчы Я.Б.Семенов эптиг-ээлдээ-биле келген кижилерге бараанының шынарының дугайын тайылбырлап берип тур.

Машина септээр цехке (СТО-га) келдивис. Ооң ишти бичежек көдүртүр кран дээш, өске-даа нарын херекселдер-биле дериттинген. Дугуй солурундан эгелээш, машинаның бүдүн капитал септелгезин чорудуп турарлар болду. Бичии-ле өске дааштыг апарган машинаны слесарьлар аарыг диагнозу тургускан эмчи дег шинчип тургаш, ша-даа четпейн, каң кадык кылдыр септеп каар болдулар. Бис көрүп турувуста-ла слесарь И.П.Дробченко бир машинаның дугуюн солуй каапты. Автоматчыткан станоктар дузазы-биле ша-даа чедирбес болду.

Дараазында кафеге келдивис. Машиназын чугдуруп азы септедип каан хереглекчи бичии-даа халас үе чидирбес. Бир болза кафеге чөмненип аар, бир болза ийги каътта дыка онза кылдыр дериттинген өрээлге телевизор көрүп дыштанып олуруп болур. Чок болза бүдүрүлгениң бодунун садыгларының барааннарын сонургап, бодунга херектиг артык кезек садып ап болур.

Черле ынчаш ук "Юбилейный-001" автокомплекс бүдүрүлгезинде бүгү байдал хереглекчилерге дыка таарымчалыг кылдыр тургустунган, автокомплекс деп адынга дүжүп турар. Аңаа машиназын септедип келген хереглекчи өскээр хайдынып турбайн, артык кезекти оон-на садып аар, аңаа-ла кылдырып, чөмненип азы дыштанып ап болур. "Юбилейный-001" автокомплекс хары угда хереглекчилерниң машиналарын чуп, септеп, чүгле артык кезектерни эвес, харындаа чаа, шынарлыг машиналарны садып турар.

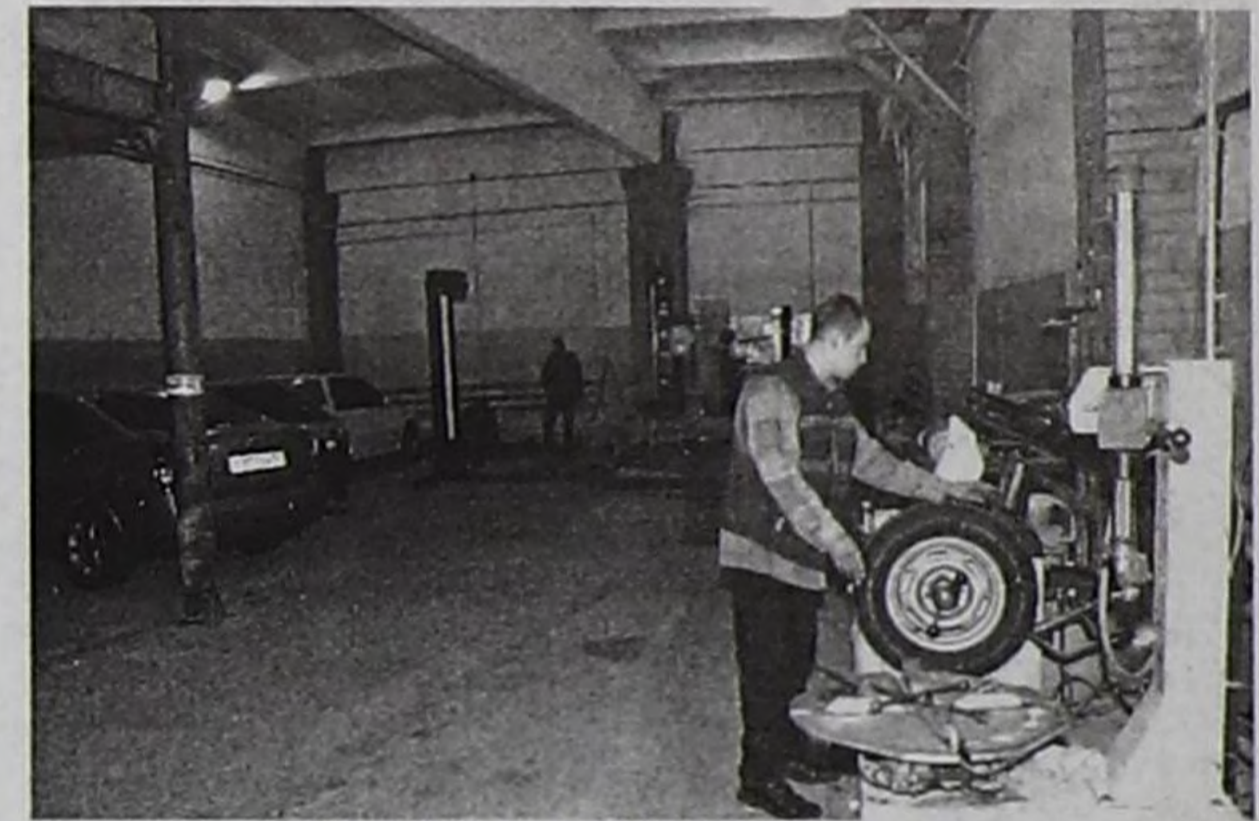
Оон ыңай бо «Юбилейный-001» автокомплекс деп бүдүрүлгө чүгле республиканың хереглекчилериниң негелделерин бедик деңгелге күүседип турар эвес, чаа, чараш янзы-бүрү маркалыг машиналары база янзы-бүрү барааннарлыг садыглары-биле хоорайны каастап турар. Чараш машиналар көөр дээш уруглар албан черлеринден, школалардан бо бүдүрүлгеге экскурсиялап кээп турары анаа эвес.

Даарта Ада-чурт камгалакчызының хүнү Февраль 23 болгай. Бо таварылганы ажыглап, ук бүдүрүлгениң эр хиндиктиг ажылдакчыларына изиг байырны чедирип тур бис.

Борис ОНДАР.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Садыгчы Я.Б.Семенов бараанны көргүзүп тур.

Дугуйну дискиге кедирип турары.

Шайлап дыштаныр өрээлдө.

Бригадир Владимир Костин машинаны чуп тур.

Слесарь И.П.Дробченко ажыл үезинде.

КИЖИНИҢ АДЫ — ООҢ АРНЫ

Мээң билерим чиңгине национал аттар, фамилиялар үндезин чоннуң төөгүзү-биле сырый холбаалыг болганындан нация бүрүзү ат-сывынга кончуг хумагалыг, хамаарылгалыг. Ооң херечинге К.Симоновтуң “Живые и мертвые” деп кинозу база романында: “Мээң фамилиямны айтырып тур сен бе? Иванов деп фамилиямны Россияның чартык кезин эдилеп турар” дээнинге тываларның чартыгы Монгуш деп фамилияны тывызыктай салганы ышкаш бооп турар. Херек кырында бөгүн орус база даштыкы аттарлыг тывалар кончуг көвүдээн. Ажыл-херек аайы-биле Кызыл хоорай мэриязынга баарыңга: “14-кү өрээлде Иван Ивановичиге барыңар” дээрге, чеде бээринге, “И.И.Монгуш” деп каанындан тыва кижидир дээрзин билип каар сен. Кара-кыс, Комбу, Даваа, Доржу дээн чижектер тыва аттарывыс канчал ховартай берди? Орлан-шоваа, эрес-кежээ, чараш болзун дээш аныяк ада-ие баштайгы чаш төлүн Орлан-оол, Чодураа деп идегел салып адаар апарган. Херек кырында ол аныяк ада-ие аразында чугаа кылып, төрелдери, эш-өөрүн чалааш, баштайгы төлүңгө чарыгдалдыг дой кылып, ат ададырга, акша-төгөрик, мал-маган, суй белектер хөй кирери материалдыг сонуграл дээрзин чаңылдырары чугула. Бо таварылганы шын угула, арагалаашкынче шилчиптес ужурулуг.

Мээң кудумчу кежилдир кожам Алексей Николаевич — шериг комиссариадында капитан кижиге. Ол: “Доржуевич, Новосибирск чоогунда суурда кадайым кыс божуп алган-дыр. Ол боду Хандагайты чурттуг болганда, тыва аттан шилип көрээлем, сээң

кадайың Сесекке дөмейлештир Чечек деп адап алыыл” — деп бола. Шак-ла ынчаар кожамның чаш уруун Чечек деп адап чордувус. Чартык ай четпээнде, кижим бажыңга кээп: “Доржуевич, ында көдээ Советке даштыкы ат-биле уругларны адаарын чөпшээревес болган-дыр, ынчангаш кадайым уруувусту Светлана деп адап алган-дыр” — диди.

Бо таварылганы чагырга, ХБАБ черлери ажылгаары күзеничиг. Чагырга ажылдакчызынга аныяк ада-ие херечилел кылдырып

Чиңгине аттарга, фамилияларга хумагалыг болунар

келирге, төлүңгө ат шилип алырынга ажыктыг сүме кадып, тыва эвес ат адаарын шеглээр, шын эвес деп шынзыдып шыдаар хоойлудурум билир билигилги кижиге херек. Кымга-даа чажыт эвес, бо хүннерде ыңдыг ажылдакчыларны соңгулдага эрткен чагырыкчы шилир. Ол чагырыкчылар шилилге кылырда, конкурс хевирлиг, 4-5 кижиниң аразындан шилизе, ажыктыг болур ужурулуг.

Аттың уткалыг болурунга база бир чижек: 70 чылдар ортан үезинде 10 башкы билиг бедидип, Кемеровога барганывыста, бир эживистиң таныжы алтай уруг университет доозуп, 22 харлаанынга бисти чалаан. Таныжып турувуста уруг адын Сынору диди. Алтайларның шажын-чүдүлгези, чаңчылы тывалардан улуг ылгал чогун билип, Сынорунун холун салбайн: “Силер ада-иеңерниң ийи дугаар уруу-дур силер. Кырган ада-иеңер “Сыын оруу” деп адап кааны ол-дур” дээримге: “Хам

уктуг силер бе, кончуг шын чугааладыңар, улуг угбам төрүттүңгөшле чок апарган, ынчангаш азаларны коргудуп, мени “Сынору” (Сыын оруу) деп адап кааны ол” — диген. Алтайларның, тываларның чаңылдары дөмей, аттар адаары база уткалыг дээрзин бо таварылга херечилеп турар. Ат шилири ада-иеден ХБАБ черлеринден улуг хамаарылгалыын дем-деглевишаан, тыва аттарны адаары национал чоргаарал деп билип турар мен. Азия төвүнүн үндезин тыва чонунуң чаңчылы ол дээрзин утпаалыңар.

Оон ыңай ат уланчызы “оол” база “кыс” деп тодарадыг-эдеринчилерниң херээ чок. Чижээлээрге, Монгуш Чечек, Сат Экер, Ондар Орлан дээрге-ле четчир, тодаргай тыва үндезин аттар-дыр. Бо үеги “оол” төңчүлүг чогааткан фамилиялар дыка хөй, эр-херээженин солун-сеткүүлдерден кижиге ылгай албас. Аңаа бодаарга, Ондаров, Баазанова, Оюнов, Соянова дээн чижектеги фамилиялар чогулгалыг дыңналыр-дыр. Эр-кызы ылгалдыг, быжыгланым, орусчуп бар чыдар фамилияларывыс чугаага, амьдыралга турумчурунга ажыктыг. Эрткен төөгүвүске Чапаев, Суворов, Гагарин деп аттарывыс артып каап, даштыкы кинолар маадырларының аттарын ажы-төлге тыпсырын шеглесе эки боор.

Бодум хуумда институтка башкым, профессор Шулуу Чыргал-оолович Саттан фамилиявыс дугайында айтырамын: “Он деп сандан укталган азы уйгур Ондар деп фамилияга бодаарга, Сат деп фамилияның ужуру-утказы билдинмес” деп харыы берген. Түңнел сөске чиңгине тыва аттар, фамилияларга хумагалыг болурун чугаалаксаан ийик мен.

Дадар-оол САТ.
Бажың-Алаак суур.

“ЭХНАТОН” бааза чалап тур

Садып турар чүүлдеривис: бирги сорттун 1 шоодай далганы 340 рубль, дээди сорттуу — 410 рубль, 1 кг оодурба — 2,50 рубль, шоодай чигир — 870 рубль, кг кырлык-кара — 14,50 рубль, рис — 16,50, перловка — 8,50, чочак-тараа — 9,50, манка — 11,50, алтайның макароннары — 14,30 рубль, үнүш үзү 31 рубльден өрү өртектиг, четчири-биле бар. Бирги категорияның чуургазы — 21 рубль, печенье-лер — 24 рубльден өрү, шоколад конфеталар — 48,50 рубльден өрү, карамель конфеталар — 33 рубльден өрү, кургаг сүт — 15 рубль. Слива үстер, маргарин, майонез, кетчуп, томат үстер, тушенкалар, шай, кофе, дагаа эъттери.

Мөөң садып алыр кижилерге чингелделиг.

“Эхнатон” бааза. Склад 3.
Телефону 5-38-40.

МАРГЫЛДААЖЕ ЧАЛАЛГА

Сылдыс Сагаан-оолович КОНЗАЙ-ООЛ 1970 чылдың апрель 26-да Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык суурга бөдүүн ажылчын өг-бүлениң хеймер оглу бооп төрүттүнген. Ооң ада-иези “Барлык” совхозка ажылдап чораан.

Сылдыс Сагаан-оолович улуг спортче базымын 9 харлыында эгелээн. Спорттун бүгү хевирлеринге дески ойнаар чораан. Ол — хостуг хүрешке чемпионнуң хөй ленталарының, медальдарының эдилекчизи, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери.

Сылдыс Сагаан-оолович аравыска чораан болза, ийи ай болгаш 35 харлаар турган. Ооң авазы, акылары, чаавалары, думалары Сылдыс Сагаан-ооловичиниң чырык адынга тураскаадып,

февраль 25, 26, 27 хүннеринде

Чеди-Хөлдүн, Кызылдың, Чадаананың, Чаа-Хөлдүн, Улуг-Хемнин 1990-1991 чылдарда төрүттүнген оолдарының аразынга хостуг хүреш маргылдаазын

Шагаан-Арыг хоорайның Совет Тываның 40 чылы аттыг Культура бажыңыга 10 шактан эгелеп эрттирер. Деткикчилерни манап тур бис.

Сылдыстың төрелдери.

АЧЫ-БУЯН МАРАФОНУ

Бурятияда Иволга хүрээзинге өөренип турган 8 харлыг хуурак Монлам СУНДУЙНУ Индияже улаштыр өөредип чорудары-биле

2005 чылдың март 5-те 13 шакта

Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязынга АЧЫ-БУЯН марафону болур.

Аңаа кээп, идепкейлиг киржиринче бүгү чонувусту чаладывыс.

ПРОГРАММА: 1. Школачы бичии уругларның концерти.
2. Шайлаашкын.

Төрелдери.

Семен Сотпаевич САКТЫ-СЮРЮН

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Семен Сотпаевич Сакты-Сюрюн үр арааш, 2005 чылдың февраль 19-та мөчээ.

С.С.Сакты-Сюрюн 1927 чылда Тере-Хөл сумузунуң Сайгалга яды араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Күш-ажылчы оруун 1940 чылда эгелээн. 1941-1943 чылдарда школага башкылап, пионер вожатыйлап ажылдаан. 1955-1956 чылдарда областың партия школазын дооскаш, партияның Эрзин райкомунун пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизинге ажылдаан. 1964-1969 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын дооскаш, Өвүр болгаш Барыын-Хемчик районнарының күүсекчи комитединиң даргазынга үр-түңнелдиг ажылдап чораан. Дараазында чылдарда Эрзинниң “Чаа орук” совхозунга барык он чыл директорлааш, ук ажыл-агыйны миллион рубль орулгалыг кылдыр көдүргөн.

Күш-ажылга ынак, ак сеткилдиг, партия база күрүне ажылынга улуг харысалгалыг, чонунга эвилең-ээлдек кижилерниң бирээзи чораан.

Семен Сотпаевич Чазактың болгаш республиканың яңы-бүрү шаңналдарына төлептиг болган улуг өңүк болгаш бүзүрелдиг эш чоранын ооң эштери, чок кижилери кажан-даа утпас. Семен Сотпаевич бистин сагыш-сеткиливиске кезээде артар.

Бөлүк эштеринден.

“Шын” солуннуң коллективи ук солуннуң экономиктиг айтырыглар килдизиниң редактору Сергей Дуганович Хертектин думмазы

Хеймер Сергеевич ХЕРТЕКТИҢ

хенертен мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тере-Хөл кожуун чагыргазы кожуунуң төп эмнелгезиниң кезер эмчизи

Борис Тюлюшевич КУРЖЕПТИҢ

хенертен мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ӨГБЕЛЕРГЕ ТУРАСКААЛ

Мындыг аттыг солун дыштанылга кежээзин чоокта чаа Баян-Колдун көдээ Культура бажыңына эрттирген. Уран чүүл удуртукчузу Юлия Санданчик биле библиотека эргелекчизи Светлана Маны-Хая ону аажок ханы утка-шынарлыг кылдыр организастаанынга чурттакчылар өөрээп. Клубтун ханаларында бай-караларның чурттап чораан хонаштарының

ЧОГААЛЧЫВЫС — ЧОРГААРАЛЫВЫС

Баян-Кол ортумак школазынга Бай-Кара Дамчаевич Хөвөңмейниң 90 харлаан юбилейин демдегледип эрттирдивис. Аңаа Кызылдан, Турандан чогаалчының ажы-төлу, төрелдери аалдап келген. Бистин суурдан чогаалчының думмазы, 87 харлыг Дыртык Дамчаевич, солун сактыышкынарны чугаалап, өгбевиске мөгейини кылды.

Чогаалчының оглу Валентин Хөвөңмей школаның эң эки өөре-

схема-чуруундан эгелээш, оларның ук-төөгүзүңгө чедир хана-солуннары аскаан. Дүрер альбомнарда эрги, чаа чуруктар-ла хөй. Долчаңмаа Шөжүлбеевна Бай-Кара, Бай-Кара Дамчаевич Хөвөңмей дээн ышкаш ат-сураглыг чаңгыс чер-чурттугларывыска тураскааткан хөй материалдары та кайы үеден бээр чыып келген чүве, езулуг эртем ажылы деп болур.

Чоргааралывыс — чогаалчывыс дугайында солун кежээни эрттирип берген библиотекарьларывыска, башкыларга, аалчыларга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Клара НАЙЖАП.

Баян-Кол.

(Солуннуң дараазында номери февраль 26-да үнер).

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтигел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9277. Чагыр 19.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттүэн. Херечилелдиг дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыгтыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.